

Михайло Андрусяк

СТУДЕНІ МИЛІ

У нарисі «Студені милі» публіцист із Коломиї Михайло Андрусяк устами своєї матері Параски Левко оповідає про її страшні поневіряння у сталінських таборах, про високі моральні якості наших жінок, які навіть у найлютіших умовах тоталітарного режиму не втратили людської гідності.

Потрібно, щоб ти знав, мій сину,
Коли, хто мучив Україну.
Ще й до Чорнобиля була
Не раз в нас доленька гірка.

Марія Потикевич-Заболотна

І стільки ворогів було в народу,
Що й весь народ був ворогом собі!

Григорій Чубай

ЗМІСТ

I.....	1
ДЕ ТІ КОВАЛІ, ЩО КУЮТЬ ЛЮДИНІ ДОЛЮ?.....	1
II.....	6
НА ТЕРНОВИХ РОЗДОРІЖЖЯХ.....	6
III.....	10
ЄДИНА НАДІЯ НА БОГА.....	10
IV.....	21
КЛИЧ РІДНОЇ ЗОРІ.....	21

I

ДЕ ТІ КОВАЛІ, ЩО КУЮТЬ ЛЮДИНІ ДОЛЮ?

Уперше я помирала в шістнадцять...

Мама мої повінчалися з Дмитром Гайдичуком, коли їм заледве виповнилося шістнадцять. Чоловік був старший на десять років. Працював при дворі у пана Віскубського. Жили дуже бідно. Не мали ні моргів, ні худоби, ні якихось інших статків, лише невтомні руки та світлі голови. Щоб видряпатись якось із біди, вирішили, що треба їхати до Канади на заробітки. На тому й стали. Чоловік подався за океан, а мама влітку зрошували потом людську ниву, а взимку ночі просиджували за куделею в чужій хаті. Дуже кортіло зажити по-людськи.

Чоловік повернувся щасливо з далеких світів. Приїхав не з порожніми руками. За п'ять років заробив у чужих сторонах на п'ять моргів поля. Зосталося ще на худібчину, коня. Викупили в жида свою ж таки хату. Бо тато мамин, Юрко Кваснюк, мій дід, недбалий був газда. Не любив мозолитися ні коло землі, ні коло худоби. Розбестило його австрійське військо, де джигунистий селюх доскочив якогось чину в кавалерії. Любив лише коні. Мав доброго скакуна, то не дозволяв його навіть запрягати. Носився полями верхи на буланому. Спродав увесь свій маєток, а відтак і хату віддав корчмареві Мошкові під заставу. З чужої хати винесли його вперед ногами. Так що мама мої не дістали жодного віна. І чоловік їм трапився не дуже маєтний. Разом штовхали біду поперед себе. Докупили ще поля, викопали криницю, розжилися на нехитрий селянський скарб. Нелегко те все давалося. Мама казали, що їй не пам'ятають, чи спали Але праця на своїй землі людині на радість. Зажили несогірше. Газдами стали. Аж тут – чотирнадцятий рік, «австрійська війна». Чоловіка забрали одного з перших зі села. Мама залишилися з двома дрібними діточками. Марійці – чотири, а Михайлик ще їй ходити не вмів. Мама були такі маленькі, худенькі, але жваві... як вивірка. Скрізь устигали, давали собі раду з усією господаркою. Через кілька років повернувся з кривавої бойні чоловік. Аж до Італії закинула його лиха доля. Приніс з війни шинелю, пару ялових чобіт та ще... кулю під серцем. Такою була віддяка «тата» цісаря своєму вірному солдатові. Загубив десь у чужих землях чотири пальці лівої руки. Бідкався страшенно, що не зможе давати лад господарці. Але з божою поміччю виломився помало і косити, і за плугом ходити. Лише часто марикував бідолаха на біль у грудях. Давав про себе знати пекучий свинець.

Біди обходили хату край села. Обоє молоді були, роботящі, не мали багацької захланності. Не забували Бога, жили по совісті, дітей виховували по-християнськи. Тому їй газдувалося їм.

Але та велика біда, що заповонила криваво півсвіту, накрила чорною тінню і невелике село край битого шляху. Гостинцем його називали, «цісарською» дорогою. Так звуть і досі. У дев'ятнадцятому налетіло на село військо. Москалі якісь. Мама не знали, що то була за армія. Ті вояки забирали коней у хліборобів. Чоловік хотів порятувати кобилу, бо дуже файна була, з зірочкою на чолі. Скочив на неї й охляп помчав у поля. Котрийсь вояк догледів і почав стріляти. Вцілив у кобилу, вершник сторчголов полетів на дорогу. Від удару об замерзлу землю російська куля дійшла до серця. Через кілька днів, на Андрея, мама вже були вдовою. Небавом, по похороні, знайшовся мій третій брат – Миколка. Мама не знали, куди себе подіти з розпуки. Якби не дрібні діти, то, певне, наклали б на себе руки. Так вони казали мені. Без чоловіка нема ряду ні в полі, ні коло хати. Бо то не так, як тепер, що жінка може в колгоспі й без чоловіка обійтися. Своя господарка потребувала чоловічих рук. Мусилось орати, сіяти, косити... все коло хати робити. Мама через два роки вийшли за Миколу Левка. Був ще парубок і на десять літ молодший. Мамі поталанило. Чоловік, а мій тато, виявився добрим газдою. Розумівся на будь-якій сільській техніці. Добрий, роботящий і до дітей прихильний. А що вже вмів оповідати – щовечора мав для нас якусь нову цікаву казку чи бувальщину. Дорослі сходилися до нас слухати Шевченка, Котляревського, якийсь папір написати.

Не встигли мама нажитися з другим чоловіком, як і його забрали до війська. Та вже до польського. Дуже важко повелось мамі. Бо крім усього іншого, народилась у них дитина – Ганнуся. Тяжкої години народилася. Дівчинкою циганка ворожила їй і сказала, що подвір'я її в жалобі. На ньому чорна смуга. Померла Ганнуся сорок

другого. Від запалення легень померла. Загнали дівчину сорокового року москалі в холодну воду, застудилася. Два роки страждала.

Відійшла тихо, так і не розквітнувши і не звідавши дівочого щастя. Капарили мама, мучилися з дітьми, ледве давали собі раду.

Якось старші Марія і Михайло бавили малого Миколку. Не знаю, як їм там зайшло, але кинули бахурину в кропиву. Мама розлютилася й посварили пустунів, сказали, аби забиралися геть. Уже й вечір, а дітей нема. Де лишень їх не шукали – марно. Мама пішли до стодоли нарізати січки худобі. Беруть натемно соломі, а під січкарем в опалці ворухиться щось. Мама перелякалися, вихопилися на подвір'я. Потім якось запанували над собою, до опалки – а там двоє старшеньких сплять. Заховалися від кари й послули. Важко доводилося нашій неньці, ой важко. Всеньке село вже спить, а вони при місяцеві пораються. Дня не ставало. Хто хотів щось мати, мусив про сон забути. Четверо дітей, чимала господарка – усе на жіночих плечах. Трохи допомагав, правда, чоловік старшої сестри. Але то така поміч... Накладуть повну фіру снопів. Сестрин чоловік вилізе зверху, вийкне на коні, а мама дріботять за возом. Поки він виїде з лану на дорогу, мама пообколюють-пообдирають босі ноги і з гіркою бідою видряпаються на снопи. Але й за таке підспір'я мусили пасти ласки.

У двадцять третьому повернувся чоловік з війська. Стало легше. Прийшов, дякувати Богові, живий і неушкоджений. Підробляв якийсь гріш шевцюванням. Мама трохи відійшли. Знов у Левковій хаті стали збиратися люди. Слухали, читали, розповідали, радилися, перечилися... Господарка повелася добре, бо й старші діти вже помагали. Тато не робили різниці між своїми дітьми та від першого чоловіка. Я народилася п'ятою. А через рік знайшовся Василько. Дуже був потішний хлопчина. Змалечку співав добре. В сім'ї його називали «артистом». Люди пророкували йому велике майбутнє. Адже став знаменитим на весь світ хлопець із нашого села Михайло Голинський. Проте щодо Василька доля розпорядилася інакше. Закінчив шість класів. Пас худобу, вівці. Жодна вистава в селі не відбувалася без нього. А в сорок восьмому, парубчаком ще, Василько поліг від кулі зайшлого ката-енкаведиста.

Нелегко велося батькам з таким гуртом дітлахів, глітно було за столом. Але вони мали з нас і неабияку втіху. Діти вдалися, нівроку, всі розумні, тямковиті. Кожен був на щось вдатний. Вчилися добре, і в господарстві від нас відчутна поміч була. Згодом Марія, найстарша з-поміж нас, вийшла заміж набік. Нас залишилося п'ятеро. Михайло, крім світлої голови, мав ще й майстровиті руки. Такий бляхар був, що до нього приходили газди з усіх сіл. Дарма, що молодий. Нікому не відмовляв, бо добре, чуйне серце мав. Бляхарський фах дуже цінився, але не зазнавався парубок, а був такий, що як щось угледить, то враз зробить. Від Бога мав талант. Читав багато, вірші писав, п'єси. Змалечку, кажуть люди, обдарований був. Скрізь устигав: і в «Просвіті», і в інших товариствах. До нього приходили на пораду газди удвічі-втричі старші. Для всіх знаходив розраду, кожному допомагав словом чи ділом. І його вбили нелюди в сорок дев'ятому. У розквіті сил.

Мене Михайло з малолітства привернув до культури. Не кажу вже про читання. У п'ять років читала без запинки. Співала в хорі, декламувала, грала у виставах «А молодість не вернеться», «Молоді люди» та ще чимало... Хіба все згадаєш? І досі в пам'яті деякі ролі, хоч зараз на сцену.

«Тільки три роки минуло, як побрались ми з Демком, а скільки горя зазнали. Як мало зазнали радощів життя, як мало тілишись собою. Вийду, бувало, в сад, дивлюсь на степ, могили. Дивлюся і вслухаюся в якусь чарівну пісню Дніпрову, що з шумом

дніпровських хвиль вливаються в одну могутню мелодію. Тоді Демко, мій орел, – знічев'я: Галюсю!.. Як сумно. А тепер... він далеко від мене. Орлом прилетів і знов відлітає. Вітчина в небезпеці, а лицарів обмаль. Ех, жінки, жінки, скільки запалу й завзяття могли б ви влити а душі чоловіків, а особливо тепер, коли голова і руки потрібні для будови великого завтра...»

Це з «Молодих людей». Ще було багато різних вистав. А скільки пісень ми співали, і які пісні!.. Велике піднесення було тоді серед людей. Бо то все було таке рідне, миле. Щонеділі в читальні було щось нове: як не концерт, то вистава. Дуже ми були захоплені оцим усім. А тепер...

Боже! Як я хотіла вчитися! Але що тої школи було в селі. Вчилися у хаті Йвана Юрка Голинського. Пустих школярів замикали до комори. І досі пам'ятаю вчителів. Маланюк учив малювання і співів. Добрий був учитель, не піддавався полякам. Сталіністи замордували його. У сорок шостому ввели йому у в'язниці якийсь укол. Помер неборака. До школи нам прислали, здебільшого, поляків – Брильська, Сміховська, Кільський... Останній якось велів нам, учням, дістати «русинські» книжки. Я його поправила: не русинські, а українські. Дуже він в'ївся тоді на мене, хоч і була я перша учениця на два класи. Віталися вчителі з нами: «Нех бендзє похвальони Єзус Христос». Ми відповідали: «Навекі векув. Амен».

Закінчила сільську школу. Пішла до повітової, до Городенки. Дуже просилася в тата до гімназії. Вони аж плакали, бідачисько. Потрібні були гроші, аби вчитись, а де їх брати. Посідаємо з татом на лаві біля вікна та й плачемо обоє. Я, що хочу до вищої школи, вони, що не годні допомогтися на ту школу. У сорок третьому закінчила платну школу в Городенці. Тато кажуть, якщо я тебе буду вище вчити, то твої брати і сестри не зможуть і цієї науки запопасти. Треба вас усіх хоч трохи повиучувати. За школу в ті часи дорого платилося. Та й не допускали нас поляки дуже до наук. То я чіплялася, де тільки могла допасти до науки. Все хотіла знати, все вміти. Санітарні курси закінчила, рільничий вишкіл пройшла, бо за то не треба було платити. Так тої науки пантрувала, так книжки гризла, що батьки боялись аж, аби-м не заслабла. Михайло лише підхвалював та давав мені все нові книжки. Мав їх дуже багато. В сільській читальні й половини тих книжок не було. Де він тільки брав їх? До Михайла сходилися хлопці з цілого села. Читали, обговорювали, інколи мало за барки не бралися. Та він їх завше мирив. До всіх мав підхід, і слухали його ліпше, як своїх тата-маму. Він постійно твердив, що з цих хлопців будуть люди. Дуже тішився і гордився ними. Хвалив тих, що багато читають. Молодь горнулася до брата. Тато теж любили читати, особливо охоче – малописьменним газдам. Так захоплювалися тим читанням, що забували про все на світі.

Перед війною люди у нас мало що не ночували. Кожен хотів дізнатися, що діється по світах. Передчуття великого вселюдського лиха згуртувало людей, зріднило. Пам'ятаю, як брат змайстрував радіо з хлопцями. То було одне лямпове радіо на все село. І чи не все село сходилося послухати новини. Ловили кожне слово. Плакали над долею східних братів, сварили Гітлера, кляли Сталіна. Політикували.

Тридцять дев'ятого прийшли совіти. Кожен у селі затиш, причаївся. Не знали, що робити, чи тішитись, а чи журитися. По якійсь порі село трохи ожило. Помало зійшлися з солдатами. Було серед них багато українців. Поміж людей пішли чутки про якісь колгоспи, що вже давно запровадили за Збручем, про арешти й розстріли. Страшне слово «Сибір» не сходило людям з уст. Ним стали навіть лякати дітей. Аж тут зник зі села один парубок, Микола Гайдичук. Я його й не знала добре, бо був

старший. Забрали посеред ночі в 40-му, то більше його ніхто й не бачив. І тепер не знаємо, де згубили його. За ним стали безслідно щезати інші. Люди тікали, мов від Татаріє. Кожен рятувався, як міг. Ховалися, де тільки була можливість. Знаходили. Багато молоді тоді винищили... Найкращих. Опісля, взялися за газдів. Вивозили на Сибір лише за те, що хата під бляхою або в господарстві були кінь чи корова. Куркулями називали. А той куркуль, вибачте на слові, світив голим задом. Всеньке життя стягався на коня, корівчину чи морг поля... І до білих ведмедів. Сорок першого вивезли родину Голинських. Так уже вони й не побачили більше рідної землі, помирали на Камчатці. Залишилися діти. Нещодавно син Юрко привіз тіла батьків й перепоховав удома.

У селі почалася пиятика. За Польщі, як на весіллі випивали дві пляшки горілки, то вважалося, що дуже багато. А це, як за себе виливають. Люди навчилися красти. Село стало не те. Біда була. Але ще гірше чекало попереду.

Прийшли німці. З тими хоч мож було розговоритися, а до цих і не підступайся. Гаркне щось і вже штуркає автоматом під груди. Не одного ні за що, ні про що спровадили на той світ. Один рятунок був, що ці зайти не дуже розумілися на наших звичаях та порядках і ми змогли трохи налагодити культурне життя. Німці були не такі пролазливі, як совіти, від тих нічого не могло втаїтися. У селі почав діяти український комітет, зорганізувалися різні товариства. Правда, робилося те все з великою пересторогою, бо німці не церемонилися, розстрілювали на місці. Та й хто й коли з нами рахувався?

Одного разу верталися з товаришкою з читальні після репетиції. Я повернула до олійниці, бо мої там били олій, а вона пішла додому. То було близенько, через якихось п'ять-шість хат. Поки йшла додому, її зловили німці, відвезли на станцію і повезли з іншими нещасними до Німеччини. Так і пропала дівчина. Оповідать, що втікала десь дорогою з поїзда і її вбили. Німцям слугували поліцаї. З наших, сільських, біля німців увихався лише один, решта – зайшли. Продавали нас усім. Одні продавали з невеликого розуму, другі задля наживи, треті рятували власну шкуру... Всім їм Господь відміряє по заслусі. Продавали нас полякам, німцям, відтак – і руским. Ці ще й досі живуть. Сексоти. Енкаведисти натягували їм на голову марлю, щоб ніхто не впізнав, і водили зі собою. Стануть під церквою. Люди виходять з храму Божого, а вони тицяють пальцями то в одного, то в другого. Багато людей звели вони з білого світу, ох, багато. Тяжкий гріх узяли на душу.

Пригадую, як одного дня прибігла до нас сусідка і гвалт – німці чоловіка хочуть повісити. Косив на своєму полі, пройшов ручку і став гострити косу. Аж тут налетіли німці. Обскочили зусебіч, понаставляли автомати. Офіцер підбіг, вирвав косу з рук, вибив бруска. Шваркоче щось, руками розмахує, що хоче, біда його знає. Зрозумів, коли приволокли до старої тополі, коло межі. Добре, що жінка те побачила і кинулася до нас. Брат Михайло витяг бідаку із зашморга. Знав по-німецьки, то й умовив німців. Ті подумали, що косар сигнали передає партизанам. Чоловік той понині живий-здоровий.

Батька нашого забрала війна. Взяли їх до війська у сорок четвертому, як німці повтікали. Десь у Бедриківцях, біля Звиняча на Тернопіллі, промокли й простудилися дуже. Лежали у шпиталі аж у Кривому Розі. Вилікувати не змогли, то демобілізували через хворобу. Вернулися тато у жовтні. Худі такі, з запалими очима та довжелезною бородою. Не дочекали кілька днів до святого Миколая, померли.

II

НА ТЕРНОВИХ РОЗДОРІЖЖЯХ

Другі совіти, що прийшли до нас 25 березня сорок четвертого року, забирали хлопців на фронт. Хто потрапляв до армії, а хто в партизанку. Брата Миколу забрали ще за першого приходу, в сороковім. Служив на Уралі, шоферував. Михайло з Васильком подалися до партизанів. Василько ще хлоп'яком був – п'ятнадцять років. Часи такі були непевні, що не знаєш, кого і чого остерігатися. Людей почали арештовувати, вивозити на сибіри. Не уникла лиха і я.

Заарештували мене підступно, без жодних причин і підстав. Якось у Городенці здибалася свою вчительку з сільськогосподарського вишколу. Вона чомусь так дивно глипнула на мене та й каже, ходи до мене. Жила неподалік. Зайшли до її помешкання. Вчителька (не хочу називати її імені, бо кажуть, що живе десь у Києві. На лікарку вивчилася, має внуків... Бог з нею) з шухляди в столі витягла якогось папірця. Потримала той аркушик трохи в руці, відтак, наче вагаючись, втиснула мені в руку і каже, щоб віднесла його одному чоловікові. Тут таки, в місті. Адресу назвала. То було по дорозі, і я відразу погодилася. Я була дуже молода, нерозумна, ще й слухняна на свою біду. Через той папірець опинилася аж за Полярним колом. Але до того ще була довга дорога.

Вийшла я з теплої хати. Чимчикую собі, нічим не переймаюся. Мороз пощипує за щоки, підстрибую, як кізочка. Коли це чую за мною ковані обцаси: цок-цок. Я собі байдуже. Наблизилася до будинку, де розташувалися НКВД, МГБ чи ще якась біда. Холера їх знає. Лишень порівнялась із хвірткою, а мене з обох боків попід руки хтось – хап. Та й у хвіртку. Не встигла й перелякатись, як уже була в кабінеті. На стіні висить Сталін, люльку курить і мружиться на мене. По праву руку стоїть начальник контррозвідки, не пам'ятаю, як називався, по ліву – Білоус. Він був якимось начальником в НКВД. Обоє їх знала з виду, бо часто приїздили до нашого села. Все мами чіплялися за хлопців – Михайла і Василька. Мама відповідала, що не знають, де хлопці. Певно, в армії десь. То Білоус казав, що знає, в якій армії, і погрожував усіма бідами.

Мене в кліп ока витрясли з кожуха. Папірець з рукава випав на підлогу. Той, що з контррозвідки, наказав підняти. Я зігнулася, взяла аркушик. Лишень хотіла випростатись, а він як вгатив чоботом під груди, аж мені світ перевернувся. В очах потемніло. Більше нічого не пам'ятаю. Прийшла до тьми від холоду. Обмацала навколо руками, скрізь бетон. Попробувала встати на ноги – не змогла. Десь аж за шостим разом підвелася. Дошкутильгала помало до віконечка.

Маленьке таке, двома руками затулити можна. Дивлюся – двір, у ньому солдати пораються. Жартують, сміються, червонощокі такі, життєрадісні. Треба, думаю, дати про себе знати. Мушу добитися до вищого начальства, воно розбереться і випустить мене з цієї кам'яниці. Подивилася на живих людей і стало мені трохи легше на душі. Дібралася до дверей і ну тарабанити. Гупала кулаками, але грубі, ковані залізними штабами двері, не піддавалися. Стала бити в них ногами. По якимсь часі двері рипнули і відхилилися на дві цілі. Молодий солдат, чорнявий такий, питає, що треба. Я йому виказала все і прошу, аби відвів до начальства. А він сміється, зуби білі такі, й каже, що начальство само запросить мене в гості, аби я не переживала. А чого переживати?

Що я кому завинила? Розберуться і випустять. Сьогодні ще вдома буду.

Небавом переконалася, що солдат не збрехав. Викликали мене до начальства. Стали розпитувати про той папірець. Що в ньому написано? Куди і кому несла? Якби я знала, що там написано, кажу, не читала. Не встигла доказати, як два здоровенні солдати, що стояли коло дверей, вхопили мене ручищами, кинули на брудну підлогу і ну місити ногами. Як глину на толоці. Ніколи й не думала, що так мож бити людину.

Другого дня опритомніла в тій же кам'яній комірчині. Ні холоду, ні голоду не відчувала, хоч не їла вже два дні й була в одній сорочині. Далі все повторилося. Той же кабінет, ті ж здоровані у формі з червоними погонами, ті ж запитання. Що написано? Куди і кому несла? Бандерівка! Людоньки добрі! Звідки я можу знати, що там написано, я ж і не зазирнула в оту цидулку. Куди несла і кому? Та якби вас так били, то забули б і як називається. Слідство провадив якийсь Захаров. Хоч слідством те, що витворяли зі мною, назвати важко. Розпитували мало, більше били. Не було вже тих криків, не було тої злоби. Діловито кидали мене на табурет. Один тримав за ноги, другий за руки, двоє ставали з гумовими палицями по боках і били: методично, розмірено, з присвистом. Як через млинок пропускали. Здебільшого я відразу непритомніла і не чула тих нелюдських тортур. Лише в камері, куди мене, мов сніп, вкидали, тіло моє не те, що боліло, вогнем пекло. Ногою чи рукою ледь ворухну, а здається, що мене в піч на грань запхали і притулу заперли. Прошу води, здається, на весь світ волаю – не чують. Не хочуть чути. На початках плакала, а потім і сліз не стало. Помолюся тихенько – полегшає. Не раз лежу на холодному бетоні, збита на винне яблуко, та й прошу у Бога смерті. Відтак схаменусь і прошу, аби простив мене грішну, аби полегшив мої муки. За що так караюсь? Що не день, то катували все дужче. Часто чула крики з-за стін. Кричали чоловіки, кричали жінки. Здавалося мені, катують усю Україну. І вона, зболена, ридає і корчиться в муках у цій холодній катівні. І що гумові палиці смугують не моє тіло, а всіх моїх рідних та близьких. Я запротестувала. Спочатку мовчки напружувала побиті руки й ноги. Потім стала кричати. Крик мій був такий страшний, що самій лячно робилося. Мучителі, які котрий уже день бездумно катували мене, розгубилися. Палиця перестала відбивати нирки. Перший знайшовся Білоус. Він заткнув мені рота смердючою долонею, а палиця розсікла побите тіло навпіл. З останніх сил вхопила зубами за палець. Чим голосніше він кричав, тим міцніше я стискала зуби і тим болючіше шматувала моє знеболене тіло безжалісна палиця. Останнє, що запам'яталося, – дикий крик, перекошений портрет Сталіна, на нього падає портрет Леніна, і полегкість у всьому тілі. Якась неземна благодать.

Тіло моє, побите й понівечене, помало хололо. Життя покидало його. Живою залишилася лише душа. Вона існувала поза тілом, що вже відмовлялося слугувати мені. Душа була вільна, бо неможливо ув'язнили людську душу, якщо її не підточив черв'як рабства. Найвищі мури, найнадійніші забори і найгрубші ґрати не здатні втримати волелюбну душу. А душа моя, виплекана на здоровому, національному ґрунті, прагла волі. Волі й щастя. Всім людям, усім народам, усьому світові. А її чоботами... Загубити душу – значить вмерти. Так думала тоді я. Так думаю і нині.

Я бачила своє змордоване, бездиханне тіло з позахмарної високості. Душа моя блаженствувала у вільному польоті від передчуття зустрічі з Богом. Але, мабуть, було мені призначено спокутувати чийсь гріхи в земному пеклі. Не взяв Господь мене до себе. Залишив на грішній землі. Душа нехотя повернулася до студеного тіла. Змусила його ворухити пальцями рук і ніг, аби в такий спосіб розбурхати в тому мерзлякові

життя. Сила духу – велика сила. Я мушу жити, я буду жити, щоб розповісти про безчинства в цій катівні. Наївна, я тоді гадала, що збиткувалися лише наді мною. Я відчула, як у жилах моїх зануртувала кров. Повернулася з кращого світу, щоб постати перед судом інквізиторів двадцятого століття.

Три тижні після того не могла ні сісти, ні на спину лягти. Лежала лише долілиць. Синці не сходили два роки. А біль... біль відчуваю й досі. Болить тіло, ще більше – душа. За віщо, за які гріхи забрали у мене здоров'я, згубили молодість?

Уже після суду, ні, судилища, мені вдалося передати додому закривавлену сорочку. Вчені-народознавці пишуть нині, що вишивка захищає від усяких бід. Урятувала й мене вишита сорочка, кілька ниток з неї я виторочила і пронесла через усі табори. Завдяки їм та ще вірі у свою правоту і маминим молитвам вижила в тих нелюдських умовах. Просякнута гарячою кров'ю сорочка із домотканого полотна була моїм оберегом. За тисячі холодних кілометрів вона зігрівала мене родинним теплом. Не давала впасти у відчай у найгіршій скруті.

Мама виплакали очі над тією сорочкою. Вони не знали ні де я, ні що зі мною. Пізніше, вже після таборів, мама розповіли, як Білоус хвалив мене. Підпив собі добре у брата Миколи на весіллі. Той вернувся з армії, й поставили його головою сільради. А енкаведисти, кажуть люди, не проминали жодної забави, де можна було наїстись-напитися і вибрати собі нові жертви. За одне необачне слово, пісню бандити-сталіністи позбавляли людей життя або свободи на довгі роки. Тож той катюга казав, що з мене вийшла б добра комсомолка і показував весільним покусаного пальця.

З Городенки мене перевезли до Станіслава. Разом із п'ятнадцятьма іншими дівчатами загнали до маленької кімнати в підземеллі. Тюремне помешкання наше таке вузьке, що годі й випростатися, лежачи. Ми переважно лежали, бо сидіти чи стояти після «обробки» під час слідства жодна не могла. Всі пройшли енкаведистську катівню. Були тут нещасні з усієї Станіславщини.

За стіною камери – кухня. Там готували їжу для вівчарок, що бігали довкіл попід стінами в'язниці, та тих, кого ті пси охороняли. У камері було нестерпно душно. До стіни неможливо доторкнутися, така гаряча. Ми так благали, щоб трошки відчинили двері, аби вдихнути свіжого повітря. Але де там. Легше вблагати холодний камінь, аніж вартових. Дівчатам кров пускалася носом, заливала лице. Ми просили води. Ніхто не дав і краплиночки. На прогулянку виводили щодня вранці, о дев'ятій. Невеличке подвір'ячко. По дві, одна за одною, руки за спину... Здоровані з собаками пильнували заарештованих, хоч у цьому ніякої потреби не було. Жодна з нас не могла витримати п'ятнадцяти хвилин прогулянки, падали від слабості. А вони стерегли, щоб не повтікали.

У гарячій камері відмучились ми п'ять тижнів. Одна дівчина не витримала, померла, царство їй небесне. З Косівщини була. По п'ятьох тижнях нас перевели до іншої камери. Не знаю, чи мольба наша вплинула, чи то в них метода така. Правда, камера ця нічим не ліпша від попередньої. У тій діймала спека, а в цій – щурі. Колись тут приймали передачі для арештантів, і цієї мерзоти аж кишило. Не встигнемо повкладатися на ніч, як щурі вже по головах бігають. Вгодовані такі, величезні, тупотять, мов коні. А найстаршій серед нас заледве вісімнадцять виповнилося. Кожна малюсінької мишки боялася. Здіймали крики, верески. Конвоїри лише сміялися. Дві ночі я очей не стулила. Щурі нахабні, людей зовсім не бояться. Відчувають, що ми безсилі щось їм заподіяти. Наче змовилися з тими, що в кабінетах нагорі. Ті мордують удень, а ці не дають передиху вночі.

На шурів ми знайшли управу. На ніч залишали двох чергових. Вони тарабанили, чим могли і цим трохи відлякували дідчу худобу. Дівчата так звикли до тих нічних шумів, що спали, як під колискову. Будило нас посеред ночі цілком інше. Не давали спати приглушені, похапливі кроки. Так ходять поночі злодії та всякі інші лиходії. То конвоїри виводили арештантів. Виганяли з камер великими партіями. Це ми чули з лопотіння босих ніг по бетонній долівці. Приглушено брязкне зброя, витиснеться крізь зуби коротка команда і раптом... крик. Та такий, що в ньому зливалось усе: біль, жах, подив, ненависть. Кричали чоловіки, кричали жінки. Часто краяв душу дитячий вереск. Творилося щось жахливе. Людей провадили на розстріл. Навіть шурі притихали по своїх криївках. Ніхто в камері після тих нічних операцій більше не спав. Досі вчуваються мені ті крики з ночі.

Полярний день теж став для сотень тисяч знедолених темнішим від темної ночі. Усе наше життя там – суцільна ніч. Здавалося, не буде їй просвітку ніколи. Тонюсінькими свічечками згоряли в заполярній теміні наші життя. Велике вселюдське горе згуртувало ув'язнених. Біда зближує. А то була біда крайня. Ніхто не зважав у таборах на те, з яких ти країв, якої національності. Дивилися, що ти за людина. Усі були рівні, як перед Господом Богом. Усіх знеособлювала невідільницька одіж. Ми не були людьми, а лише номерами. Нелюдське було і обходження з нами. Голодом, холодом, побоями, принизливими перевітками-перепроверками, карцерами, «бурами» (БУР – російська аббревіатура: барак усиленного режима), підлими інтригами витравлювало табірне начальство із кожної з нас людину. Було серед нас чимало таких, що не витримували. Одні накладали на себе руки, інші за шмат глевтяка продавали найближчих подруг. Навіть наймогутніше дерево, що вистояє під вітрами-буревіями, падає, підточене черв'яками. Хробаків у таборах було досить. Слизняками плазували карні злочинці, ремеслом яких було красти й убивати, заробляючи собі в такий спосіб ласіший шматок і тепліше місце. Зі шкури пнулися недолюдки, людьми назвати їх язик не повертається, що понатягували на себе форму, і, керуючись злочинною ідеєю, заганяли за колючі дроти вірних синів і дочок усіх народів. Вони ладні були загнати до концтаборів увесь світ і знищити там, щоб лише засвідчити свою рабську покору таким же злочинцям, тільки вищим за рангом. Світ поділився на дві непримиренні половини: одна по цей бік колючого дроту, друга – по той. В одній і в другій точилася безжалісна війна, боротьба за виживання. І та, умовно вільна половина, щодня кількісно збільшувала задротовану, поповнюючи число жертв, зламаних доль, знівечених життів... Дужчий пожирав слабшого, а згодом сам ставав жертвою ще дужчою. Щурячий закон діяв на всіх шаблях імперії. Та народ український вижив!

Живучий ти, народе наш!
Катуй – ти оживаєш...
Живучий ти, народе наш!
Пали – ти не згоряєш...
Живучий ти, народе наш!
«Мовчи!» – ти не змовкаєш...
Живучий ти, народе наш...
«Забудь!» – ти пам'ятаєш,
«Втопись!» – ти впливаєш,
За ґратами співаєш,

Могутній, хоч знівечений, ідеш –
Любов в історію несеш!

III

ЄДИНА НАДІЯ НА БОГА

У «щурячій» камері протримали нас зо три тижні. Потім перевели нагору. Ця камера була велика й холодна. Зі стелі безперервно капала вода.

Судили всіх разом – конвейєром. Як було нас у камері чотирнадцять, так гуртом і загнали до зали суду. Вишикували трикутником. З усіх боків озброєна охорона. За столом «трійка» – військовий трибунал. У чинах я не розбиралася. Зачитали вирок. Нас, молодих дівчат, що досі й не чули одна про одну, звинуватили в боротьбі проти Радянської влади й засудили кожна на десять років! Мені бракувало півроку до сімнадцяти. Була наймолодша серед засуджених. Секретарка, бо там, окрім військових, була ще й жінка, весь час під час суду дивилася лише на мене. Я була така маленька, тоненька, як стеблина – пушка духу.

Дали останнє слово. Один із наших «суддів» каже:

– А ты что желаешь себе? Выйти в Сибири замуж? Там женихов много.

– Ні, – відповідаю, спершу хочу вам подякувати. Дякую, що засудили, бо вже несла було терпіти. Дуже мене замучили. Тож дякую файно, що вже мої муки скінчилися. А заміж вийду, як повернуся додому.

– Вот, понимаешь, такая маленькая и такая боевая, – каже другий, з вусами.

У Станіславській в'язниці нас протримали після фарисейського суду ще чотири тижні. На допити вже не тягали, і ми трохи повідходили. Помало розговорилися поміж собою, познайомилися ближче. У кожної вина була не більша за мою. Ніяк не могла збагнути своїм ще дитячим розумом однієї речі. Що то за така Радянська влада, що боїться нас, німечних дівчат? Як ми могли їй нашкодити? Ми ж її і не бачили гаразд, ту владу. І невже ці всі люди, яких катують, судять при зачинених дверях, везуть до таборів, розстрілюють тихцем, такі вже страшні вороги нової влади? Щось тут не так.

Із Станіслава нас перевезли на пересильний пункт до Львова. Він розташовувався, здається, на вулиці Пилтивній. Там пробули тижнів зо три. Після того загнали всіх під охороною до вагонів і повезли у безвість.

Виїхали, пам'ятаю, третього вересня сорок п'ятого року. У товарному вагоні повно дівчат – яблукові ніде впасти. Ніяких лавок чи нар, зате грати на вікнах. Навіть соломи на долівку не кинули. Голі дошки. Дали обід. Якась смердюча баланда і гнилі оселедці. Оселедців багато – бери, їж. Ми всі зголоджені по в'язницях, молоді, їсти хотілося. Накинулися на зіпсуту рибу і на запах не зважали. З'їли до хвостика. Захотілося пити. Стали кричати, вимагати, просити води. Ніхто й не думав нести. Одразу догадались, чому так щедро годували нас оселедцями конвоїри...

З кожним кілометром спрага допікала все дужче. Потяг гримів мостами через повноводі ріки. За ґратами мелькали криниці, ставки, озера, болота, а з напханих спраглими людьми товарних вагонів ревма ревіло: «Конвой! Води!» Та, видно, конвоїрів підбирали з найзапекліших садистів, бо наші муки приносили їм величезну насолоду.

Бог змилостивився над нами. Почався дрібний дощик. Ми по черзі просовували

крізь грати руки, щоб небесна волога змочила їх, тоді злизували. Мочили шматини й припадали до них потрісканими вустами, зволожували губи тих нещасних, що не могли самі підійти до вікна. Гіркуваті дощові краплі ще дужче роз'ястрували спрагу.

Кожній здавалося, що випила б море. Сердешні дівчата мало не божеволіли. Особливо тяжко було хворим.

Гірко прощалися з Україною. Вже десь далеко в Росії поїзд зупинився. Нам наказали вийти з вагонів. Крик, гвалт, зойкіт, ридання, собачий гавкіт, цоркання затворів, окрики конвою і враз... тиша. Збоку віддавало зеленню невелике озерце, радше, болітце. Ніяка сила в світі не могла нас зупинити по дорозі до тієї калабані. Води! Там хоч смерть, тільки б напитися. Вода була коричнева, смерділа болотом і ще чимсь неприємним. Ніхто на те не зважав. Люди, які досі пили лише чисту воду, які не з кожної криниці потрапляли напитися, – вибирали смачнішу, – ці люди поприпадали до затхлої, вкритої жабуринням твані й ніхто не в змозі був відірвати їх.

Багатьом той бездумний, а може, й добре продуманий, вчинок коштував дорого. Вже на другий-третій день дівчата почали вмирати. Мене цілу дорогу аж до Воркути мучив пекучий біль у животі. Поруч корчилися в муках мої молодесенькі подруги. Не хотілося вже ні їсти, ні пити. Татарські людолови зі своїми бранцями обходилися краще, бо вони дорого коштували. З нами ж ніхто не рахувався. Ми були безкоштовною робочою силою.

Дизентерія переполовинила нашу нещасну команду. Конвоїри мовчки, зі знанням справи на ходу викидали трупи з вагонів. Попередньо скидали з мертвих, що вартніше. Нічим не гребували. Мабуть, довгенько хизувалися їхні подружки українськими домотканими сорочками. Почалася тундра. Лише зрідка на очі потрапляли маленькі деревця, частіше – людські скелети. Аж не вірилося, що людина може впасти так низько. Боже праведний, що діється? Невже і мені суджено згинутися десь отак серед цієї мерзлоти? Хто це все робить? Кому це потрібно? В ім'я чого встеляють трупами невинних людей тисячі кілометрів білої пустелі? Невже це люди?

Боже всемогутній, де твоя праведна кара? Невже і ти безсилий перед діяннями сатани? Одного лише просила в Бога – вмерти серед людей, щоб поховали. Щоб не розшматовували моє тіло дикі звірі. Більше нічого не хотілося. Назад дороги, здавалося, не буде. Перед самою Воркутою померла Марійка, моя товаришка. Подружилися з нею, бо були однолітками. Вона родом із Волині. Померла так легко, якось непомітно. Голова її лежала у мене на колінах. Змочувала їй губи шматиною, бо мала гарячку. Вона розплющила очі, посміхнулася мені, хотіла щось промовити і не змогла. Тримала її бездиханне тіло на колінах решту дороги, щоб не викинули нелюди. Поховали Марійку у Воркуті. Там була похоронна команда з в'язнів. Багато мали роботи. То я так собі думала тоді, що поховали. Потім сама не раз бачила ті «похорони». Ховали голісіньких. Трупи замотували в коци, щоб вивезти із зони. Там викидали просто так, бо хто довбатиме вічну мерзлоту? Коци забирали, бо черговий мав би «промот». За це покарають. У нас худобу і ту закопують, а тут людей...

Загнали нас до величезного дерев'яного бараку. У стінах шпари – руку можна просунути. Двоповерхові нари з неструганих дощок. На вікнах залізні грати. Хитка, рипуча підлога з необрізних дощок – із щілин тягне холодом. Посеред бараку велика іржава бочка з-під бензину із вирізаними дверцятами – пічка. В кутках параші. Ми думали, що нас тимчасово сюди поселили, з часом дадуть якесь тепліше помешкання. Де там! Кілька років прожили (та хіба то життя?) ми в тому холодному бараці. Правда, з часом стіни трохи законопатили, обмастили глиною. Все вміли наші дівчата.

Одягу нам відразу не видали. В чому приїхали, в тому й мерзли. Кожна була напівгола. А вже падав сніг, і студінь запала страшенна. Через кілька днів дали нам якесь незрозуміле взуття – валянки – не валянки, щось, наче рукави від куфайки, – бурками вони те називали. В тих бурках нас і виганяли на роботу. Працювали в шахті на породному відвалі. Вантажили шахтові відходи. Порода гаряча. Ходимо по ній, бурки пригоряють і тліють помало. Веде нас конвой після зміни до бараку, а з-під ніг іскри сипляться і криваві сліди за нами на снігу. Лопата мені дісталась удвічі більша від мене. Не знаю, як і справлялася з нею. Після роботи нас заганяли до бараку, а там студінь, пес би урвався. На нарах спали по чотири. Дві лягали в один бік головою, дві в другий. У тих, що лягали головою до стіни, вночі волосся примерзало до нар. Щоб не застудитися остаточно, ми чергувалися через ніч. Кожній парі випадала ніч «тепла» і ніч «холодна». Під Новий рік видали одяг: бушлати, штани, чуні... Постелі чи бодай таких-сяких матраців ми так і не дочекалися, спали на голих необструганих дошках.

Якось уранці після «холодної» ночі я відчула, як щось коле між лопатками. З кожним днем біль зростав, – наче цвях загнали в спину. Через тиждень не могла руки підвести. Дівчата мене одягали, взували і попід руки вели на роботу, бо залишатися не було права. Кілька разів ходила в санчастину, але там міряли лише гарячку і відправляли назад. На роботі сиділа біля вогню, що розпалювали мої добрі подруги, мене лихоманило. Обпікав сором. Дівчата, такі ж збідовані, не набагато здоровіші, мусили працювати ще й за мене. Інакше – голодна смерть, пайка не дадуть. Не витримала, вирішила покінчити з жалюгідним животінням. Дошкандибала якось до місця, де машини вивалювали породу. Скотилася крутим насипом вниз, зіп'ялась на слабі ноги, стою під горбом, чекаю... смерті. Кінець моїм мукам і подружкам полегкість. Машини розвантажуються, каміння гуркоче, величезні брили гупають то тут, то там – вмить роздавлять. Але що поробиш. Жоден, навіть найменший камінчик не зачепив мене, хоч стояла на місці й не рухалася. Хоч би ногу перебило чи руку, щоб потрапити до шпиталю. Ні, видно, Ангел-Хоронитель беріг мене. Котрась із дівчат уздріла мене згори. Гукнула інших. Прискочили до мене. Вхопили на руки, витягли. Що я вже від них наслухалася тоді! А після – як заплачемо, та всією бригадою. Аж тундра здригнулася від того плачу. Гарних подружок мала. Таке лихо, така ненависть навколо, а тендітні дівчата знайшли в собі силу залишитися людьми. Бо чисті були душею і сильні духом. Ніякі біди не спроможні були зламати нас. Цінили ми одна в одній перш за все людяність. Мабуть, тому, що досі жили за людськими законами. Ніщо не змогло в нас убити Людину. Багато моїх безталанних подруг пішло зі світу. Пішли людьми. Кожна готова була життя віддати за іншу. Кажу це не задля файного слівця. Так було. І дай, Боже, щоб мужність і самопожертва не покидала всіх знедолених. Людина, яка пережила приниження, яка виборювала собі волю і право на людське життя, – така людина ніколи не посягне на чуже. Цього не хочуть зрозуміти просторіки при чинах і без них. Уміння за будь-яких обставин не впасти, не дати себе втоптати в болото завжди дивувало наших гнобителів. Викликало в них страх, лютю, а іноді й повагу.

Через кілька днів після невдалої спроби заподіяти собі смерть, я помирала своєю смертю. Помирала у шпитальній палаті, в теплі й посеред відносної чистоти. Товаришки мої нічим зарадити не могли. Заробляли собі на мізерний пайок непосильною працею. Зрештою, ніхто і не впустив би їх до шпиталю. Я була вдячна дівчатам, що напівживу принесли сюди і вблагали лікарів прийняти. Хоч помру в людських умовах. Шкода було себе невимовно. Ні, я не боялась. Після тієї, першої

смерті від рук енкаведистів, страху перед нею більше не відчувала. Шкода було неньки. Так і не дізнаються бідолашні мої мама, де пропала безталанна дитина. Шкода було померти в холодній чужині, в страшній неволі. Найдорожче віддала б, щоб померти в Україні, в батьківській хаті. Десяток разів ладна була вмерти, але на руках у рідної неньки. А потім, щоб калина в головах і барвінок на могилі. За вікном давала знати про себе заполярна табірна весна. Весна ж моєї молодості так ніколи й не розпустилася. Заглушили її люті морози, затоптали чоботи сталінських приплічників. Я вмирала.

Вмирала тихенько, без криків та стогонів. Вмирала вдруге у житті. Чи не забагато, як на дівочий вік? Хто скаже? Яким мірилом відмірюється тривалість нашої присутності на грішній землі? Хто визначає вік кожному з нас? Невже оці вбивці? Не може цього бути. Боже, не допусти цього! Людина народжується для життя. Хто і заради чого має право забрати його в неї? Хто? Хто? Хто!?!... Запитань безліч, а життя гасне.

Прокляттям кінця вже немає,
У тюрмах втомились серця,
А думка за думкою сяє,
Як вогник у темряві дня.
А вам? Чи є на цім світі
Чогось ще замало в житті?
Надії, о дари пресвітлі,
Як добре, що ви при мені.

Вирвало мене з пазурів смерті диво. Інакше не назвеш. Мабуть була на те воля Божа. Імперією зла, державою сліз називали ми проміж себе ненависний «Воркутлаг». У цій державі-монстрі практикувалося все найгірше, найогидніше, наймерзенніше, найжахливіше, най-, най-, най-... що нагромило людство за всю історію свого існування. Підступ, зрада, брехня, підлість, страх – мізерний перелік людських хиб, які використовували правителі табірної держави. І самі вони були далеко не найкращими представниками роду людського. Чи не найбільшим достоїнством їхнім було вміння підібрати собі вірних лакуз серед карних злочинців, що аж зі шкіри вилазили, відробляючи свій шмат Закон батога і пряника діяв безвідмовно. Закон джунглів панував у всіх закутках холодної імперії. Дужчий топтав слабшого, той ще слабшого... і так до самого низу. Звичайна людяність розцінювалася як подвиг. Допомогти в скруті людині, заступилися за товариша підтримати того, хто палає, віддати свій пайок... Подвиг!

І подвиги ці здійснювалися на всьому обширі крижаної імперії. Здійснювалися щодня, щогодини, щохвилини... Віддав змерзлому свої рукавиці, поділився з ближнім куснем хліба – подвиг. Заступив собою сусіда від лихого ока конвоїра, проніс хворому шматок турнепсу – подвиг. Хоч тоді цього ніхто не казав і не думав про це. Лише сьогодні усвідомлюю, скільки там було героїв. Справжніх.

Ніхто їх не нагороджував. Немає їх у жодному списку на якісь пільги. Нагородою їм – вдячна людська пам'ять.

Віра Валер'янівна. Так звали мою рятівницю. Сестрою-господаркою була у шпиталі. Зварила борщ із дикого щавлю, що ріс у тундрі. Принесла, нагодувала мене з ложечки. Перед цим я п'ять днів макового зернятка в роті не мала. Не знаю, чи то борщ так вплинув, чи моя молодість, а може людяність цієї немолодої російської жінки, але я відчула, що живу. З цим відчуттям з'явилося несамолюбне бажання жити, виздоровіти.

Словами того не передати і розумом важко досягнути. Це зрозуміє лише той, хто вмирав. Віра Валер'янівна роздобула через якийсь час консервовані фасолі для мене. Пам'ятаю, як нині – писані такі фасолі, великі. З'їла кілька з тим же борщем. Це була перша людська їжа відтоді, як мене схопили сталінські людолови, і перше людське ставлення до мене чужої людини. Хоч яка вона була чужа. Така ж нещаслива, як і ми, українки. Навіть статтю мала таку ж, як у мене – «політичну». Так я її й не запитала, за що сидить. Не прийнято було там розпитувати. Кому охота ятрити чужу рану. Добра жінка виходила мене. Повік буду їй вдячна.

Через кілька днів я стала говорити. А ще через кілька – з допомогою сестри зводилась у ліжку. Життя взяло гору. Віра Валер'янівна добагала мені щоразу чогось смачного. Велику душу мала жінка. Шкода, що наші дороги згодом розійшлися. Я потрапила до «Рєчлагу», а вона залишилась у «Воркутлазі». Як хотілося б зустрітися з нею. Відбула я своє у шпиталі. Трохи оклигала. Пора до роботи, а я від вітру хитаюся. Поставили днювалити в бараці. Та для мене і то зтяжко. Треба прибрати, окропу з кухні принести. Починаю замітати, не зчуюся як упаду на віника. Якось зведуся на коліна, то трохи замітаю приклякнувши, трохи навпочіпки. Відро води не могла відірвати від землі. Нарешті так приупала на силі, що барак переходила з кінця в кінець з величезними зусиллями. Дали мене на кухню, чистити картоплю в нічну зміну. Сиджу біля теплої плити, а мною теліпає пропасниця, їсти тут можна було трохи більше, але мені нічого в горло не лізло. До їдальні привезли мерзлу картоплю, і ми залишилися допомогти денній зміні розвантажити. Вийшла я на вулицю, а одна дівчина каже, що в мене жовті очі, і на виду вся жовта. При електричному світлі того не видно було. Поглянула я на свої руки, а вони жовті-жовтісінькі, і нігті теж.

Пішла в санчастину, а там відразу ж установили жовтільницю. Питає мене лікарка – Марія Омелянівна – східнячка, чи болить печінка. А в мене все болить. При обстеженні виявили, що печінка збільшена на два пальці. Лікувалося важко, хвороба за давнєна. Мені пощастило, бо припала лікарці до вподоби. У житті часто таланило на добрих людей. Завжди казала і кажу, що світ тримається на добрих людях. Марія Омелянівна якимось чином знаходила потрібні ліки. Виходжувала мене, як могла. Два місяці ходила коло мене сестра Вайма. Файна дуже була, навіть у неволі. Мала великі блискучі очі. Дуже розумна жінка. Вміла й по-польськи, й по-німецьки. Розповідала про Естонію, про своє рідне місто Пярну. Ми обидві не дуже добре знали російську, то вона, де не могла по-російськи, пояснювала по-польськи. Навчилася від мене трохи української мови, я від неї – естонської. Доброю оповідачкою була Вайма.

Ще й досі бачиться мені море таким, як змалювала його розважлива естонка. Справжнього моря мені так і не пощастило побачити. У нас дуже швидко знайшовся спільний інтерес – пісня. Співали ми з Ваймою по черзі. Слів не розуміли, але обидві плакали або сміялися, вслухаючись в мелодії пісень наших знедолених народів. Я розповідала Ваймі про своє село, про родину. Дуже припала їй до вподоби розповідь про те, як ми вдома співали усією сім'єю. Співали все. Коли вичерпувався репертуар світських пісень, бралися за церковні. Навіть похоронних співали. Особливо старався найменший – Василько. Він мав чудовий голос. Мама, прихвалюючи наш хор, казали, що не переживають: як помруть, буде кому відспівати. Сімейний хор такий, що не треба й церковного. А я тут помру і ніхто не заспіває на могилі. Та чи й буде могила?

Вайма любила слухати і пісні, й вірші у моєму виконанні. Деякі навіть переймала. «Ой у лузі червона калина» ми зтягували тихцем на два голоси. Дуже цікавилася українськими строями, звичаями. Казала, що обов'язково приїде на

Україну, якщо виживе, бо полюбила її з моїх оповідей. Не вижила, мабуть, бо не приїздила, хоч адресу я їй дала. Та й чи одна вона не вирвалася з того пекла.

Майже півроку протримала мене Марія Омелянівна в шпиталі. Знадобилися мені санітарні курси, які пройшла до арешту. Допомогала медсестрам, чим тільки могла. Вони мене любили, багатьом я годилася в доньки. Охоче співала, коли просили, бо змалечку кохалась у пісні. І тепер співаю. Хто знає, може була б із мене артистка, якби не лиха доля.

Доля вже вкотре розвела мене з милими моєму серцю людьми. Табори аж тріщали від політв'язнів. Ешелони день у день доставляли живий товар з України, Балтії, Білорусії, Росії... «Воркутлаг» неспроможний був прийняти тисяч етапованих із Європи. Виник «Речлаг». Почалися перетасовки. Я розгубила багатьох своїх подружок та знайомих.

О, пісне невгамовна,
Навкруг зневаги, чужина.
Несись! Куди? Сама не знаю,
Яка пригорне сторона.
Кому ти серце розтривожиш?
Кому згадаєш про давне...
У дикім полі сумно бродиш,
Гамуєш словом – серце жде...

Концтабір «Передшахтна». Тут мені випало тягти своє невільницьке існування. ІА-152. Цей номер замінив мені ім'я, прізвище. Називався на шапці, рукаві та коліні (спідниці). Єдине, про що піклувалося табірне начальство, то про номер, його повсякчас підмальовували, відновлювали. Номерами сталіністи хотіли знеособити нас, змусити забути минуле. Теперішнє і майбутнє вони в нас відібрали.

Не одній із нас доводилося годинами вистоювати перед начальницею спецчастини Звягіною чи начальником табору Костюховим, слухати принизливі слова на свою адресу, своїх близьких, рідних, усього свого народу. Часто-густо такі бесіди-монологи закінчувалися відправкою до карцеру чи бура. Не скажу, що всі там ходили героями. Але це було й неможливо, якщо взяти до уваги, що одного кривого погляду на конвоїра було досить, щоб дістати кулю. Однак були серед нас нескоримі. Часто пісню, що злітала над колоною приречених, кати могли обірвати лише автоматною чи кулеметною чергою. Такі люди завжди і скрізь заслуговують поваги. Була у нас дівчина з Тернопілля – Марійка Потикевич. Писала вірші, через що тяжко страждала, з бурів не виходила. Нічого не боялася, бо сильна була вірою своєю. Вірою в справедливість та добро живе й досі, така ж нескорима, така ж чиста душею. Продовжує писати вірші.

...Відважні, збудіться! Вже годі мовчати.
Зруйновану хату рятуйте: пора.
Червону калину нам треба підняти,
Щоб гомоном волі наповнить життя...

Мене призначили до спецбригади. Кидали нас на різні роботи. Так потрапила до табору «Перший кілометр». Будували міст через Воркуту. Вітер, мороз до сорока градусів, а ми в гумових чоботях. Цілий рік працювали там. Пообморожували руки-ноги, понаживали всіляких болячок. Лише у великі морози можна було довбати мерзляк під траншеї, інакше вода заливала. Отож, поставили ми чотири бетонні опори, закінчили будівництво мосту. Запускають перший поїзд через міст, щоб

випробувати його на міцність. Підігнали паровоз з платформами. Позаганяли на платформи каторжан та зеків, що працювали на будівництві, й почалися випробування. Звідкись я чула, що колись будівничі після закінчення мосту ставали під ним, а по новому мосту йшли чи їхали люди. Цим майстри показували, що вірять у свій витвір. Але ж то були вільні люди. І якість мосту залежала лише від них. А тут – раби, знаряддями яких були кирки, ломи та лопати. Матеріал, який підвезуть, такий і давали. Вибирати було ні з чого. Та й, зрештою, будь-якому школяреві відомо, що підневільна праця, не спрямована на кінцевий результат, ніколи не була продуктивною. Але хто б то сушив собі над цим голову в таборах.

Нас було чимало – понад чотириста душ. Якщо міст не витримає, всі живцем будемо поховані в холодних водах Воркути. Поїзд повільно зрушив з місця і повів невідьників на той берег. По обидва кінці мосту стояли конвоїри з автоматами. Потяг повільно подолав відстань між берегами. На тому березі платформи довантажили ще кількома сотнями в'язнів та бетонними плитами. Ешелон із заложниками сіпнувся кілька разів і нехотя поповз на протилежний бік.

Після денної зміни нас, як завжди, загнали до бараку і замкнули. Відгратований іржавими залізяками на вікнах світ існував поза нами, а ми скніли в холодному смердючому бараці поза ним. Не встигли ми розвішати, щоб просушити, промоклі онучі, як за стінами почулася якась підозріла метушня. Надіятися на щось добре було б крайньою наївністю, навіть для нас, молодих дівчат. Здійняли крик, вимагаючи, щоб нас випустили. Звістка, що її почули від дівчат із санітарної команди, приголомшила.

Трагедія розігралася на залізничному переїзді. У напхану засудженими машину врізався поїзд. Вистрибнути встигли лише конвоїри. Дівчата навіть не встигли глянути на свою близьку смерть, бо сиділи на дні кузова, заклавши на вимогу конвоїрів руки за спину. Із кривавого місива витягли тільки два напівтрупи. Одній дівчині відрізало руку, друга позбулася рук і ніг. Ця дуже благала порятунку. Крізь стиснуті зуби видавлювала, що мама прийме її, незважаючи ні на що. Нещасну врятували від смерті, але звільнити й відправляти до матері двоногі звірі не збирались. Як вона мучилася в неволі! Не знаю, чи дочекалася ненька сараку. Друга дівчина, що без руки, не захотіла жити калікою. Зірвала бандаж дорогою і померла від втрати крові ще у машині. Дівчата ці відбували свою муку в таборі «2 кирпичний».

Мені з бригадою довелося працювати і на греблі, і на залізниці. Носили шпали. Дивлюся тепер на шпали і не віриться мені, що могла колись, молодою дівчиною, носити оті важкенні дерев'яки. На першому кілометрі вперше зіткнулися з блатними. Дали їх кількох до нашої бригади. Навіть те, куди вже нестерпніше життя, нелюди в погонах намагалися зробити ще тяжчим з допомогою блатних дівичь. Заправляла ними Шура Сметаніна. Жінка тупа, обмежена, свавільна, з тваринними інстинктами. Кажали, що вона не одного спровадила до могили. Мала постійну прописку в таборах. Нас поселили тимчасово в інструменталку, бо іншого місця не було. Сметаніна попросила у Парані Журак із Ккутів казанок, щоб піти собі по вечерю. Власного вона нічого не мала, все забирала в інших. Та якби попросила, то Бог із нею, а то вхопила й шарпає до себе, поганими словами обмовляє дівчину. Параня не дає, бо сама ще не вечеряла. Шура не звикла, щоб їй перечили, із кулаками до тієї. Горда, волелюбна гуцулка не давала нікому поштуркувати собою, бойова була. Не довго думаючи, казанком нападницю по голові. Таке закрутилось. Якби ми не втрутилися, то вбила б бідну дівчину розлючена бандитка. Прибіг з вахти черговий офіцер з нарядом, і Сметаніну забрали. Вона люто відбивалась і погрожувала вирізати всіх «бандер». Більше ми з

нею не зустрічалися. А «слава» про Шуру Сметаніну гриміла по таборах. Якби це так котрась із наших дівчат, не бачити б їй білого світу. Політичні в'язні були цілком безправні, навіть порівняно з кримінальними злочинцями.

У Воркугі на будівництві наводять порядок
Спалюють всяке сміття. А для нас радість –
Справжє свято Вогню.
Докиньте поліно, хай краще палає,
Вогонь між снігами горить.
І пісню козацьку, стрілецьку, бурлацьку
Розбудимо ще до зорі.
В походи збирались козацькі обози,
Запивши медами бої,
А ми у неволі уп'ємось димами,
Вогонь хай палає в багні.
Докиньте поліно, сідайте довкола,
Сушіть онучки на ногах,
У пісню долийте гарячого слова,
Щоб жар спалахнув у серцях!
Щоб доля на волю меча не гострила,
Вогонь не гасили дощі.
Щоб там десь далеко при світлі нічному
Молились за нас матері.
Горять і тріскочуть, блищать, рожевіють,
Цілунки дарують ясні,
Ласкаві обійми нам племін дарує,
Палають пророчі вогні!

Якийсь час бригадиром у нас була Соня Макачук – із Львівської області. Не хочеться говорити нічого поганого про подруг по неволі, але про цю жінку нічого доброго сказати не можу. Ненавистю до таких же невільників, як і сама, та рабським вислужуванням перед начальством Соня зажила собі лихої слави. Привласнювала продукти з нашого й так більш ніж мізерного, пайка. Приберігала, начебто, на «чорний день». Але в неволі всі дні чорні, а «заощаджених» продуктів ми, звичайно, ніколи не бачили. Знущання її для нас були просто нестерпні – така ж нещасна, як і ми всі, до того ж землячка. Голодом та виснажливою працею заморила нас до краю. Сама ж, як і страждала від чогось, то від переїдання. Не встигне котрась із дівчат захворіти, як Соня вже тут як тут із термометром. Гарячки нема – жене на роботу. Спробуй не послухатися. Жодні благання не брали її. Пригадую, одного дня працювали на лісоповалі в зоні оточення. Конвою не було. Куди тікати? Довкіль бездонні багновиська. Соня затрималася в таборі у своїх бригадирських справах. Мабуть, продавала «шкури». Братися за роботу ми не поспішали. Встигнемо. Розіклали багаття, повсідалися кружка. За чаєм із консервної банки, довірливою бесідою та піснями час летить швидко. Минула година, друга... нашої мучительки нема. Сидимо на колодах, раюємо, але кожна в душі молить Бога, щоб не прийшла Соня. Провівши так зміну, повернулися до бараку. Від Славки Скип'якевич дізналися, що бригадирка заблукала в тайзі й не змогла знайти бригаду. Система не дорахувалася кількох кубометрів лісу.

Ділити хліб, обтерти кров,
Уперто вирватись з оков

І вірити, і пережити,
Кукіль-бадилля підпалити,
Зорати, на новім садити...
Тому нам дуже треба жити!
Разом іти до перемоги,
Минаючи чужі пороги,
Після зневаг, утрат і втоми
На рідні вибратись дороги,
З людьми з'єднатись воедино,
Щоб ніч перетворити в днину!

Серед численних бід, що повсякчас змінювали чи доповнювали одна одну, постійною була одна – голод. Химера голодної смерті переслідувала в'язня на кожному кроці. Звечора бригадирка видає кожній на руки по кусневі глевтяка. Не знаєш, куди й дівати той скарб. Кожна тримала його в торбині чи якійсь шматині під головою. І не тому, що хтось украде. Боже борони! У нас ніхто жодного разу й крихіточки чужої не взяв. Не злодійського роду-племені були наші дівчата. Просто так було спокійніше якось на душі. Лежали на твердих нарах з головою під коцом, а перед очима – мамині паляниці. Перед сном довго борешся сама зі собою. Якщо опануєш себе і контетуєшся цілу ніч лише запахом, то завтра їстимеш баланду з хлібом. Якщо ж спокуса візьме гору і відщипнеш бодай крихточку від крайця, все – цілий день будеш без хліба. Бо не було жодної серед нас, яка, покуштувавши маленьку крихту, могла стриматись і не з'їсти всього кусня. Людина тоді втрачала контроль над собою. Але багато хто з нас міг віддати свою пайку слабшій або хворій. Вранці похлебчемо смердючої баланди, кілька ложок рідесенької вівсяної каші – і до самого вечора ні рісочки. Обідів у таборах не було. Здавалося тоді, що всі люди у цілому світі голодують. Не вірилося, що колись можна було вволю поїсти. Ще й погребувати якимось наїдком. Ні, такого не було. Не могло бути. Пам'ять ставала непідвладна людині. Сила голоду паралізувала її. Все табірне життя мене переслідував один епізод. Було то в дитинстві. Ми з подружкою колядували від хати до хати. У кожній господі за коляду чимось віддячували: горіхами, яблуками, медяником, якимось грошем... Одна старенька жіночка винесла паляницю. В її зморщених, тремтячих руках хлібина виглядала дуже вже непривабливо. Особливо на фоні того багатства, яким були напхані наші торбини. Попрощавшись зі старенькою, ми вирішили не обтяжувати себе тим бідним даром. Поклали хлібину на стовпець біля хвіртки. Та бідняцька паляничка, може, випечена із вишкребків, не давала мені спокою десять невідьницьких літ. І досі вона перед очима, навіть запах відчуваю.

Надзвичайно було важливо залишитися за тих обставин людиною. Не опуститися до тих людиноподібних, що копирсались на смітниках, по-шакалячому накидалися одне на одного за крихту їстівного. З тих ніхто не вижив. Людина, яка губить у скрутний час голову, втрачає контроль над своїми вчинками, приречена. Жодна з моїх товаришок не опустила так низько. Всі витримали. Нині дивимось одна одній в очі без сорому. Не виявилось серед нас ні слабкодухих, ні пристосуванців, ні запроданців. Проголошуємо на весь світ: Ми – люди!

Не смійся над горем, проклятая доле,
Бо серця тобі не здолати,
Воно завжди б'ється гаряче-гаряче,

Не зможеш його покарати.
Завмерло, здається, утопиться в муках
І знов, наче птаха, зривається, зве!
Забути не може брехні, ні втрати,
Воно непокірне, о серце живе!
Чого йому треба, чого йому мало?
До волі дорога крізь ґрати веде,
Не плаче, не стогне, його не образиш,
Не знає спокою, о серце моє!
Прощає і любить, не кпить воно з бідних,
Самотнє із тугою дружить давно,
Шукаючи щирих, конає часами.
Та знов оживає, як гляне в вікно.
Не смійся над горем, проклятая доле,
І в ньому є щастя, проміння життя.
Тобі до лиця реготатись порою.
Людині ж боротись щоночі, щодня!

Смерть – завжди трагедія. Рідко знайдуться люди, які б раділи з чийсь смерті. Вони мусять бути з якимись відхиленнями. Смерть асоціюється з такими поняттями, як горе, смуток, жаль... Смерть і радість – речі несумісні. Здоровий людський глузд завжди розмежовує їх. Але в березні п'ятдесят третього тисячам приречених на повільну смерть у воркутинських таборах було не до мудрувань. Вищі категорії обходили їх мало. Помер кат над катами, найбільший тиран усіх часів. Помер той, чие ім'я вимовлялося досі лише з наймилозвучнішими епітетами. Не стало кривавого Торквемади. Вперше і, мабуть, востаннє в житті я раділа зі смерті людини. Взяла гріх на душу і нітрохи не шкодувала. Пекла не боялася. Гіршого, як ми пережили, немає ні на цьому, ні на тому світі.

Табірне начальство припишло. Особливо ті, хто дуже вже запопадливо вислужувався. Був у нас один офіцер. Часто чергував у таборі. Не знаю, яку він обіймав посаду, але дуже поганий був. За найменшу провину або просто так, для профілактики, хапав котрусь із дівчат і волік до карцеру. Бив свою жертву безжалісно. А що був довгий і худий, то дівчата прозвали його Камсою. Не одна з нас плакала через цього бездушного виродка. Гіркі дівочі сльози приносили йому насолоду. Але по смерті Сталіна і він трохи притих.

Через річку Усу нашу бригаду переправляли на роботу човном. Одного разу не встигло суденце відплисти від берега, як перед цим гладка поверхня ріки вкрилася білими баранцями. Вутлим човником кидало у всі боки. Окрім стернового, плавати ніхто не вмів. Холодні хвилі розбивались об низенькі бортики старої шкаралупини, обливали нас з голови до ніг і загрозливим тягарем падали на вичовгане днище старенького човника. Ми були на волосинці від смерті. Надія лишалася лише на Бога. Паралізовані страхом неминучої загибелі, ми щиро молилися, не сміючи ворухнути бодай пальцем. Чи то наші палкі молитви, чи німе волення чистих душ долетіло до Всевишнього, але човен, зачерпнувши кілька разів бортами студеної води, розвернувся нарешті носом до хвиль. Завдяки вправності стернового та надлюдській витримці молодих дівчат-невільниць, що двома консервними банками безперервно вичерпували воду, човен небавом заскреготів днищем по прибережній гальці.

Зберігай у думках

Чар кохання, любов
І не плач по ночах,
Що сон юний пройшов.
Не журись, що чоло
Вкрили зморшки давно
І ніколи ніде не кажи:
«Все одно...»
Є на світі краса –
Це відвага борця,
Є на світі неспокій –
Це могутність творця.
Є і воля-краса.
В снах її колиши,
Крізь зневагу й брехню
Все до неї спіши.

З вікон у бараках зняли грати. Дверей на ніч більше не замикали. З бараків повиносили параші. До вбиральні ходили на вулицю. Найголовніше – дали вдосталь хліба. Аж очам своїм не вірилося. Стільки хліба я давно вже не бачила. Накраєний великими шматками, він горами здіймався над тарілками на довгих дерев'яних столах. Ми згуртувалися край столу і не відважувалися підійти ближче. Жодна рука не потягнулася за хлібом. Ще не забулась історія з оселедцями. Сталінські опричники здатні були на все. Лише після того, як неабияк здивовані чергові офіцери, розчаровані, що не відбулося запланованого видовища, пояснили кілька разів, що від сьогодні хліба можна буде їсти вволю, ми повсідалися за столи. Це була наша маленька перемога. Ні, не тому, що почали краще годувати. Ми не дали їм приводу посміятись із нас. Ніхто не накинувся на хліб. Ми стояли вище. Зморожені, зголоджені, хворі – ми були дужчі за них – вгодованих і здорових фізично, але гнилих морально. Вони це зрозуміли.

У п'ятдесят четвертому задумали ми всім баракком відсвяткувати Святий вечір. Повикладали всі свої мізерні запаси. Виготовили торт із хліба. Прикрасили його цукром, сушеними сливами. Не встигли порозсідатися на нарах, як біда принесла оперуповноваженого. Бігає поміж тумбочками, слиною пирскає.

– Это что такое, понимаешь? Да у меня дома таких наедков нет. А вы тут, в лагере понимаешь! Собрать все и отнести свиньям. Праздника им захотелось. видишь ли! А в карцер... вашу бандеровскую мать! Признавайтесь, бандеры недобитые, чья работа? Кто это делал? Кто организовал? Ты? Ты? Организаторы, марш в проход!

Ми всі, як одна, мовчки поставали в проході.

Опер аж позеленів від люті. Але всіх не покараєш. Який карцер вмістить сто п'ятдесят ув'язнених. Думали тоді, що він сказиться.

– Через пятнадцать минут, чтоб здесь ничего не было. Иначе вы у меня подавитесь этим. На улице будете ночевать. Я вас научу Родину любить!

Що маємо робити? Була в нас білоруска Ліда бригадиром в одній з бригад. Метикувата така, бойова дівчина. Зголосилася піти по дозвіл до начальника режиму Голубенка. З нею пішла ще одна дівчина. Голубенко дозвіл дати дав, але просив якомога швидше закінчити, бо й сам побоювався оперуповноваженого. Вони там не вельми довіряли один одному, остерігалися. Згряя шакалів, що боялися дужчого і не милували слабшого, готова в будь-який момент перегризтися за кістку. На тотальному

страху трималася вся їхня система.

Ми хутенько повечеряли, прибрали чисто за собою і повкладалися спати. Не задрімнули й на одне око, як мерзенний опер пригнав до бараку цілий наряд. Стали нишпорити по тумбочках. Та як не старалися, не знайшли нічого. Так і пішли голіруч. Різдвяні свята минули, як би мертвець на лаві лежав. Чергові не покидали бараків, один наряд змінював інший. Не дай, Боже, аби хтось заколядував. Боялися вони наших колядок і пісень наших. Всього українського боялися. Боялись і ненавиділи. Лютою ненавистю ненавиділи все, що нагадувало про Україну. Нас вони мусили терпіти, бо потрібна була дармова робоча сила, потрібні були безмовні раби.

Великдень ми собі постановили відсвяткувати по-людськи, аби що там. Прилагодилися, як могли. Позносили все, хто що мав. Скільки будемо боятися! Було одне яйце. Розділили його на дрібнюсінькі крихточки. Кожна покуштувала і немов вдома побувала. Помолилися Богові. Повсідалися навколо своїх припасів, святкуємо. Ніхто й слова нам не каже. Інші вітри подули. Співаємо «Христос воскрес» аж барак двигтить. Черговий ходить з червоною пов'язкою і лише зиркає, слова не зронить. Дівчата запросили із сусіднього бараку одну латвійку, немолоду вже, добру й порядну жінку. Посиділа вона в нашій дружній компанії й аж заплакала неборака. Дівчата, каже, які ви згуртовані. Як усе гарно організували. З нічого зуміли влаштувати для себе таке чудове свято. Щасливий ваш народ, що має таких дочок. Як би я хотіла побувати у вас на Україні, щоб побачити це все на волі. Побажала нам швидкого звільнення і щасливого життя. Сама ж вона була засуджена на двадцять п'ять років.

IV

КЛИЧ РІДНОЇ ЗОРІ

Бережи, моє серце, всі тайни,
Бережи, щоб сильнішим було.
Бо у споминах літ незвичайних
Ти міцніти навчилось давно.
Мене віршів Тарасових вчили
З ранніх літ, поки в школу пішла...
Мої рідні, де ваші могили?
З вдячним серцем до вас я прийшла.
Старість вам поклонилаь заскоро,
Підточила недуга зело...
Моє серце, будь впертим і смілим.
Аби грім ще послати на зло!

Одного дня всім молодим дівчатам («малоліткам») з нашого табору веліли зібратися в їдальні. Приїхав представник із Москви, якийсь Козлов. На зібранні він оголосив, що всім малолітнім, тобто, тим, які були засуджені малолітніми, незабаром буде амністія. До десятирічного терміну, відміряного мені в далекому сорок п'ятому, залишилося п'ять місяців. Нині може здаватися, що й так можна було дочекатися не такого вже далекого звільнення. Це нині. Тоді ж кожен день у неволі здавався роком. Ми невимовно зраділи з того повідомлення.

Повертаюсь якимось із роботи, а мої подруженьки вичікують уже мене на вахті, не

побоялися й кари. Почуття дружби нас єднало й оберігало. Вірність і дружбу – цього не змогли в нас відібрати найжорстокіші кати. Дівчата радісінькі такі, наче звільняють їх, а не мене. Позбавлені в неволі найелементарніших людських благ, ми вміли тішитися з чужого щастя. Воно зігрівало душу краще, ніж власне. Вміння таке властиве лише людям благородним. Тоді ми не задумувались особливо над цим – просто переймалися турботами ближніх, і все. Не встигла пройти вахту, як дівчата обступили мене обіймають, вітають. З їхніх плутаних слів зрозуміла, що є список амністованих, в якому й моє ім'я. Всього у списку сімнадцять душ. Я наймолодша у ньому. Хоч яка то молодість. Якщо судити з пережитого, то мені вже років коло тисячі.

Кілька десятків метрів до табірної їдальні, де висів список-призвілець радісно-гіркого неспокою, видалися мені нескінченними кілометрами. Бреду, немов уві сні. Ватяні ноги насилу дибають, зневіра мене огортає. Здавалося ж бо, що приречена на довічні земні муки. Пробігла очима список. Разів п'ять перечитала. Впала на лаву й заридала. Сльози душать, світу білого не бачу. Подруги відраджують, плачуть разом зі мною, сміються. Чого плакати? Заледве спромоглася на пояснення, що шкода їх покидати. Дівчата покотом зі сміху. Воістину незбагненна людська натура. Чужина, неволя, чорна біда, невідання про завтрашній день, – а вони аж позаходилися від реготу. Ти про нас забудеш, як тільки вахту поминеш, каже котрась. Ні, не забула. Як не забули і ви, дорогі мої сестрички. Хіба забудеш ті страшні місця, де кроку не ступиш, щоб не наткнутися на людські кості? Хіба можна забути найрідніших тобі людей? Неволя зріднила нас навіки.

Краще було того списку не читати. Не беруться ні робота, ні їда, ні спання. Розтривожила й без того неспокійну душу. А тут ще таборами розповзалися чутки, що нас додому не відпустять, повезуть на виселку до Караганди. За кілька тижнів нервового очікування схудла геть, до цього не могла похвалитися зайвою вагою, а це лише шкіра та кості zostалися.

Аж одного дня заходить до бараку начальник режиму і скоромовкою зачитує список звільнених, в якому я зачула й своє ім'я. Всім іти до їдальні, що водночас слугувала й за клуб у таборі. Майже все табірне начальство було вже там. Офіцери розпитували нас про справи, за які ми були засуджені. Слухали мовчки, не перебиваючи. Прослухавши отак кожду, без слів попідводились і подалися до виходу. Нам не залишалося нічого іншого, як знову скніти в повному невіданні. То були чи не найтяжчі часи у неволі, хоч легко там ніколи й не було.

Тарасе, батьку мого серця,
Спасителю днів-безнадій,
Візьми мене в свої обійми
І наділи красою мрій.
Тарасе, батьку долі-мрії,
Приснився людям у тюрмі,
Ти навчав любити волю,
На волі ми лише у сні...
Тарасе, батьку мого серця!

Вимотувальна невизначеність тяглась аж до липня. Другого липня всіх амністованих викликали на пересильний пункт. Проводжати вийшов увесь табір. Дівчата обіймаються, цілуються, плачуть... Перші немічні паростки волі прорізувалися з-під бетонно-задротованого моноліту ГУЛАГу і потяглися до ласкавого українського

сонця. За ними будуть інші. ГУЛАГ дасть тріщину. Але тільки тріщину, на жаль...

Того дня не можу згадувати без сліз. Ми вільні. Довідка про звільнення обпікає руку. Йдемо, а сльози потоками. Сльози радості – воля, сльози горя – посестри залишаються в неволі. З почуттям радості-жалю повсідалися в кузові вантажівки. Дорога рівна-рівна. Мчимо назустріч роками омріюваній волі. У кожної відчуття пташини, що вирвалась із клітки. Ненависний табір відпливає в безмір, у просторінь Льодовитого океану. Душею линемо до подруг, бажаємо їм швидкого звільнення. Зникли колючі дроти, вишки з озброєними вартовими. Невже подолано тернистий шлях завдовжки десять мученицьких років? У тюремних путах минула безрадісна молодість. Що чекає попереду?

Незакінчена пісня розлуки,
Недомовлена казка життя,
Безконечно утомлені руки,
Безконечно в уяві весна!
Пеленою-тугою обвиті
Серця наші і наші думки.
Де ж ту спокою мить зупинити?
Може, в бурю пірнути в сніги?
Хоч би крихітку світла для мене,
Щоб побачити правду і світ!
«Ти живи і працєю не для себе» –
Так наказує відгомін літ.
Мозолі на руках відізвились:
«Ми даруємо спокій тобі,
Бо нікого й ніде не боялись
І порадою станем в біді».
Хоч у косах срібليсто і біло,
Немов плугом порите чоло,
Не здається і каже хтось сміло:
«Ми живі ще, ми знищимо зло!»
Повертаю свій зір до Уралу
І мов стріли, думки в далечінь,
Де нас вчили молитися змалку,
У село під горіхову тінь.
Незакінчену пісню розлуки
Заполярним снігам передам.
«Понесіть!» – каже в'язень з розпуки,
Що хотів би віддатись вітрам.
Стогне вітер, то знов скаженіє!
(Де подітись – тюрма і тюрма!)
Схопить крик мій, по тундрі розвіє
І з думками я знову одна.

Того ж таки дня, 2 липня 1954 року, закіптюженим поїздом ми, сімнадцять звільнених зі сталінських таборів українських дівчат, виїхали з заполярної Воркути. Вперше за десять років без супроводу конвою та собак. У Котласі випала пересадка. До поїзда ще було досить часу, тому, розпитавши дорогу, попрошували до церкви. В

сутіні храму молився невеликий гурт старих людей, здебільшого жінок. Здивовано видивилися на нас, не звикли, щоб молодь ходила до церкви.

Не чистіший від попереднього, з неохайними провідниками та блошицями у вагонах, поїзд пригуркотів нашу дівочу компанію, до Москви. Як і в місті на Північній Двіні, тут нас довго не затримали. Незважаючи на довжелезні черги біля кас, нам через кілька годин вручили квитки. Вчорашні бранки явно не пасували столиці країни, яка ударними темпами будувала комунізм, тому власті хутенько витурили нас із неї.

У Києві наша команда розпалася. Після душевного прощання, щедро окропленого сльозами, невеличкими гуртками роз'їхались у різні боки. Мені стелилася дорога до Львова.

Не відходила від вікна. Спраглим поглядом пестила красоти рідної землі, закохувалась у кожну травинку обіч залізничного полотна. Подумки підганяла бездушно-повільний потяг, що пихкав у голубе небо ошматтям чорного диму. Золотоколосья срібних нив за вікном повнило мою душу незвичайною енергією. Залишилися далеко позаду всі біди, забулося зло – я мчала в розпростертій обійми матері-України.

Пізнім вечором дісталася до Коломиї. Збудований ще за часів цісаря Франца Йосифа вокзал був малолюдний. У тихому закутку, якомога далі від недремного міліцейського ока, дочекалася вранішнього поїзда.

Війни прокотилося горе,
Не минуло тебе, не минуло мене,
За слідами сліди, за долинами гори,
Крок за кроком життя відлітає в світи.
Нарікай не на долю,
Вона щедра, ласкава,
Кому щастя дарує,
Кому – горе і тугу.
Не скривайся, знайде, вона вміє шукати,
Вона вміє навчати, карати, любить,
Вона кожному з нас хоче щастя віддати
І мов ангел висот, вслід за нами спішить
На судьбу не кривися,
Вона щедра, ласкава,
Кому щастя дарує,
Кому – горе і тугу.
Не питайся її, коли вітер повіє,
Щоб весняним теплом розбудити любов,
Бо кохання прийде, промінь донця зігріє.
Хоч нема юних літ й не повернуться знов.
На судьбу не кривися,
Вона щедра, ласкава,
Кому щастя дарує.
Кому – горе і тугу.

Стояла на знайомому з дитинства полустанку і не впізнавала нічого. На місці колись товстелезних, у три обхвати, тополь стриміли гнилі пні. Від черешень і пнів не лишилося. Щез молодий густий гайок. Лише бур'яни колишуться на місці, де зеленіли грабчаки. Придорожню канаву обсіли величезні лопухи. Будяки повихоплювались аж

на перон. Недоглянута пшенична нива з-поміж, вутлого колосся безсоромно виставляла напоказ блідо-зелені плями мокриці. Що за господар такий безрукий? Дідусь у чорному кашкеті залізничника перехопив мій здивований погляд і махнув на те запустіння рукою. «Колгосп» – сплюнув собі під ноги.

У кінці перону переминалося з ноги на ногу якесь дівчисько, пасло мене недовірливим поглядом. Засмагле худе личко видалося знайомим. Крадькома поглипуючи на мої розтоптані кирзакі, дівчина відважилася підійти ближче й заговорити. Небога, донечка моєї старшої сестри Марії від самого ранку вичікувала мене. Телеграму вчора отримали.

Ідемо, щебетуха оповідає, сільські новини. Виблискує проти сонця ставок, у густих очеретах жирує птаство, на тому березі гуркоче віз. Усе реальне, звичне, а мені не віриться, що всі страждання уже пережито. Не буде більше допитів, одиночок, знущань конвою, колючих дротів...

Проминули закруток біля ставу. Дивлюсь, а згори збиває куряву якась жінка. Ближче, аж то мої мама білою чаєчкою летять, руки розкріпили. Не зчулась, як упала в неньчині обійми. Час зупинився. Плачемо, аж, заходимося. Слова не можемо промовити. Вгамувавши трохи хвилювання слізьми, стали розглядати одна одну. Не знаю, як виглядала я в маминих очах, але вони мені видалися такі худенькі, немічні, сиві-сивісінькі. Боже, що з Вами сталося, ненько?

"Після тих невеселих розглядин обидві знову в сльози. Думала, що всі виплакала по триклятих сибірах. Ні, ще залишилося вдосталь. Життя наше – суцільні сльози.

Край дороги косарі увихались на колгоспному полі. Зауважили мене, покидали коси і втрап до нас. Обступили зусібіч, видивляються, мов на диво-дивнеє, найневірніші, навіть за рукави мене торгають, очам своїм не вірять. Я на те подивовуюсь і невтямки, мені, що вони вперше бачать живого в'язня сталінських таборів. Звідси і цікавість вперемішку зі страхом – з пекла дівчина вирвалася – і співчуття, і німе запитання. Багатьох спровадили до білих ведмедів «визволителі», не повернувся ж поки що ніхто. Я перша. Своїм поверненням, вважайте, з того світу я вселила людям надію на звільнення рідних та близьких.

Не встигли відійти від косарів на кільканадцять кроків, чую, з горба віз тарабанить. На ньому простоволосий, розхристаний, вимахує пужалном без батога старший брат Микола. Не доїхавши до нас якихось пару кроків, натягнув віжки, аж коні дзумбила позакушували.

Печальна то була стріча. Мій мужній, добрий, розважливий братик ридав, як мала дитина. Заспокоювала, поки могла, тоді сама не втрималася. До нас приєдналися мама. Такий плач здійняли, аж коні схарапудилися.

З Миколою ми не бачилися цілих п'ятнадцять років. Сорокового його забрали до війська а сорок п'ятого мене заарештували. Брат зістарівся, подався, і я не помолоділа та й здоров'ям не могла похвалитися – десять літ не на курортах провела.

Чотири кілометри до рідної хати долали півдня. Давно дотарабанили в село деренчливого воза гніді, що ними правила небога, гаряче сонце осідлало Стару Могилу, а ми, три рідні душі, не могли насититися бесідою. Дорогою рідні повідали про трагічну долю моїх братів Михайла та Василька.

Михайла енкаведисти вбили п'ятдесятого року в Серафінцях. Багатьох тоді згубили. Трупі позвозили фірами до Городенки й поскидали коло НКВД. Миколу покликали, щоб упізнавав. Той відразу впізнав старшого брата, але так зумів себе взяти в руки, що й бровою не повів. Мож собі уявити, як то тяжко було, бачити

замордованого, поколотого багнетами рідного брата, й оком не кліпнути. Бо хто його знає, чи й самого не чекала б така ж доля. Від тих песиголовців усього можна було сподіватися. Другого дня чекісти повідрізали вбитим голови. Тіла повкидали у ставкар'єр. що між Городенкою й Чернятином, голови валялися берегом. Михайлову голову впізнав чоловік із Чернятина, що повертався з Городенки з роботи. Брата всі знали, бо вправний був майстер, відомий на всі околиці. Добрий чоловік приніс голову в мішку на цвинтар у Чернятині й поховав.

Історію цю переповів мені цілком недавно сусід того чоловіка, бо той уже помер, не подолавши страху і не повідомивши мене, де братова могила. Тепер на тому місці інша могила, і я не можу перепоховати Михайла.

Василька вбили раніше, у сорок дев'ятому. Переховувався в нашого родича у Вікні. Енкаведисти обскочили stodолу, де він притаївся, і хотіли пустити з димом усю господарку. Кажуть, що братик відразу ж вийшов, бо не хотів спричинювати збитків родичеві. Не встиг переступити поріг, як по ньому відкрили вогонь. Тяжко поранили. Хлопець стогнав крізь зціплені зуби, корчився від болю, припираючись до стіни. А ті звірі прив'язали його ногами до саней і тягли волоком аж до Городенки. Від села до райцентру залишився кривавий слід. Голова так пооббивалася об каміння, що в Городенці його ніхто не міг упізнати. Тіло обдерлося на шмат м'яса. Те, що залишилося, солдати кинули в якусь яму десь біля цукрового заводу.

Про смерть братів я довідалася ще у таборі з листа. Тільки не могла навіть подумати, що загинули такою мученицькою смертю у рідному краї, в повоєнний час, не зазіхаючи на чуже...

У таборі мені приснився сон. Михайло в човні на якомусь великому озері. Вода тиха, стояча, але каламутна. Довкіл нього хлопці на човнах. Усі мовчазні, непорушні. Раптом брат падає у воду і йде на дно. Як я не благала, щоб рятували, ніхто не ворохнувся. Всі були, наче паралізовані чи мертві. Брата не стало. Дівчата мене розштуркали, так я плакала уві сні. Коли отямилася, розповіла їм кошмар. А через якийсь час отримала звістку, що брата вже нема.

Чорній звістці про смерть Василька теж передував віщий сон.

Великою темною галявиною їдуть вози, повні хлопців. Усі молоденькі, майже діти, простоволосі. Серед них братчик мелькає. Придивляюсь ліпше, а він волочить головою по землі. Голова мельтикається туди-сюди, а віз не зупиняється. Я, плачучи, навздогінці за фірою, хочу підтримати голову, аби хлопчина не мучився. Біжу, шпотаюся, але догнати не можу...

На станції зійшла ще рано, а додому потрапила, коли сонце вже хилилося за полудень. До хати людей понабивалося, аж у сінях стоять. Кожен хоче перевідати за близьких, рідних... Чи не півсела мучилося тоді по каторгах, таборах; в'язницях... Я була першою людиною «звідти». Розпитуванням не було кінця-краю. Всього було доволі в нашій хатині того задушливого вечора. А найбільше – сліз. Сльози радості, слези болю, слези розпуки... Просиділи до самого ранку. Втоми як не було. Рідні пороги вдихнули в мене здоров'я. Хоч про яке здоров'я можна говорити після такої каторги. Швидко зцілювалася розтерзана душа, тіло ж було приречене на довічні хвороби. Той перший день у батьківській хаті понині в пам'яті – десяте липня п'ятдесят четвертого року, субота.

У неділю й понеділок (на Петра) біля церкви мені проходу не давали. Кожен хотів заговорити зі мною, багатьом не вірилося. що з того пекла можна вирватися живцем. Дуже дивувалися, що не забула рідної мови. Наївні. Та ж уся Воркута

розмовляла по-українськи. Повсякчас натикалася на підбадьорливі усмішки та винувато-співчутливі погляди. Проте погіршу проти істини, якщо скажу, що всі щиро раділи моєму поверненню. Тут, у рідному селі, я вкотре зіткнулася з людською підлістю. На жаль, запродавці не перевелися. Цим чорним ремеслом вони займаються й понині. Підходили такі з солодкою усмішечкою на зміїних устах і випитували, перевіряли, чим дихаю. Даремно старались яничари. Я була вже не тим наївним дівчиськом, пройшла добрі школи. І нині дивуюся, як стримувалася тоді, щоб не плювати у їхні паскудні лиця. Досі ті погані люди ховають очі при зустрічі.

Одного дня, дев'ятнадцятого липня, здається, до нас прибіг захеканий сусідський хлопець Степанко (брат мого майбутнього чоловіка), радісно перелякано прокричав, що їхній Микола повертається з таборів. З братовою вийшли зустріти в'язня. Не догадувалася, що доля пов'яже нас навіки. Незабаром, на початку п'ятдесят п'ятого, ми з'єднали дві свої гіркі долі в одну, від чого вона солодшою не стала.

Якщо скажу, що жили ми бідно, то нічого не скажу. Найбідніший бідака в селі був багатцем порівняно з нами. Всі наші набутки – що на нас і в нас. Обдарував нас «батько» Сталін тюремними робами та довічними хворобами, а ще – ярликом «ворог народу». Давно пішов у безвість зганьблений кривавий тиран, а ми, як і сотні тисяч нам подібних, і далі ходили із тим страшним тавром.

Помало, з великими потугами, стягнулися на таку-сяку хатину. Перекрили її соломою, пересипали стіни, полагодили вікна-двері. Вдень у колгоспі гаруємо, вночі тчемо полотно, верені, хідники. Стали обзаводитися господаркою, спромоглися на поросю, козу, кілька курок, і почали вибиватися з біди. По якомусь часі знайшовся у нас синок. Зажили дружно, і якби не чорні тіні попід вікнами, то можна було б сказати, що добре. Чорним воронням носилися нічним селом продажні душі, розбиваючи й без того невтривке щастя.

Наприкінці п'ятдесят шостого вигнали нас, мов останніх киричників, зі села. І на малу дитину та наше погане здоров'я не зважили. Угорські події були тому причиною. Дуже вже ми були небезпечні для Радянської влади. Один харкав кров'ю, друга ледве перебирала спухлими ногами, а третє заледве з колиски спиналося. Та чи ми одні були такі у нашому краї?

Сіли в поїзд на станції у Вікні й світу білого від горя не бачимо. До яких пір з нами будуть обходитися гірше, ніж з худобою? Чим ми завинили? Чому повинні страждати ми і наші діти?

Я схлиплю, чоловік зубами скрегоче, а дитинка аж заходиться від плачу. Всеньку дорогу ревіло мале і в Тернополі, де ми робили пересадку, не переставало. Навіть сторонні люди дивувалися. Здорове, не голодне, а пищить без упину. Відчувало страшну несправедливість.

Приїхали на Кіровоградщину. В одне село, в друге – ніде не приймають, бо з малою дитиною. Аж у Кирилівці вблагали одну жінку, щоб узяла на квартиру. Не відмовила, але ціну таку загнула, що тільки на житло й працювали з чоловіком. Гарували ми і в полі, і коло худоби. Ставилися до нас, як до ізгоїв. Краще не згадувати. У таборі було легше, бо всі були рівні. У колгоспі збиткуються над нами, а в садку – над нашим сином. Відпив і він з нашої гіркої чаші.

Не витримала, у серпні з дитиною вернулася додому. Хай там що. Обійшлося. Незабаром повернувся і чоловік. На той час багато наших друзів позвільнювалося з таборів. Легше стало, бо було з ким зійтися, словом перекинутися, біду розділити. Допомогали одні одним, бо всі пережили велике горе. Воркута, Магадан, Норильськ,

Караганда, Екібастуз, Монголія... Куди тільки не закидала їх невільницька доля. Хочу назвати всіх мучеників, бо мине якийсь час і скажуть, що їх не було, як і не було страшних таборів смерті:

Остафійчук Славко
Остафійчук Тетяна
Остафійчук Михайло
Стефанюк Славко
Малярчук Юрко
Стефанюк Юрко
Масевич Михайло
Андрусяк Параска
Семенчук Іван
Несторак Микола
Несторак Марія
Андрусяк Ганна
Совінська Марія
Паньків Марія
Юрчук Параска
Андрусяк Микола
Погрібна Наталка
Семенчук Михайло
Гайдичук Володимир
Остафійчук Степан
Ключівський Дмитро
Андрейчук Іван
Малярчук Іван
Гайдичук Наталка
Петрущак Ганна
Гайдичук Ганна
Яворський Василь
Коропчук Юрко
Остафійчук Федір
Семенчук Петро

Не всім пощастило вернутися до рідної оселі. Помер у Магадані Дронюк Петро. Не повернувся з таборів Ключівський Микола. Померли у висилці Малярчук Марія, Масевич Михайло, Голинський Дмитро. По війні виселили на Сибір Голов'яцьку Ганну, Масевич Ганну, Масевича Миколу, Перегінчук Олену, Мартинюк Параску, Голинську Катерину із сином, Петрущака Івана.

Дуже багато людей з нашого села мучилося по таборах і висилках, ще більше молодих хлопців і дівчат полягло в Українській Повстанській Армії та підпіллі.

Гайдичука Миколу замучили в 1941 році в Городенці. Осадчука Юрка того ж року, але кількома місяцями пізніше, вбили у Коломиї німці.

1944 року загинули від рук енкаведистів на Буковині:

Мартинюк Михайло
Остафійчук Микола
Масевич Іван
Остафійчук Іван

Юрчук Іван
Осадчук Василь
Семенич Данило
Голов'яцький Михайло
Ярема Юрко
Голинський Юрко

У Станіславі розстріляли Голинського Івана. У Вербівцях убили Семенчука Михайла і Семенчука Івана.

1945 року полягли:

Гайдичук Іван (с. Вербівці)
Ярема Іван (с. Вікно)
Малярчук Василь (с. Острівець)
Мартинюк Микола (с. Вербівці)
Остафійчук Михайло (с. Текуча)
Бойко Михайло (с. Вікно)
Масевич Михайло (с. Вербіж)
Остафійчук Михайло (с. Вербіж)
Ключівський Михайло (с. Брустори)
Ярема Микола (с. Передівання)
Масевич Іван (с. Вербіж)
Павлюк Олексій (с. Космач)

У 1946 році загинули:

Масевич Михайло (с. Вікно)
Ключівський Михайло (с. Вікно)
Гайдичук Микола (застрелився з дружиною в криївці)
Ключівський Іван (застрелився у криївці)
Масевич Іван (с. Петрів)
Паньків Іван (с. Чернятин)
Гайдичук Володимир (с. Петрів)
Гайдичук Наталка
Гайдичук Ганна
Коркоза Іван (Карпати)

1947 року у Вікні поліг Ключівський Іван. У Вербівцях закатували Масевич Василю.

У 1948 році не стало Остафійчука Миколи та Левка Василя. 1949 року пішов із життя Масевич Федір. Загинув у Михальчі. У 1949 році в Серафінцях убили Гайдичука Михайла, у 1951 – в таборах знищили Дронюка Петра.

Отакий страшний кривавий ужинок сталінських катів в одному невеличкому селі.

Багато наших хлопців полягло на війні з німцями. Невишколених, погано озброєних, часто навіть необмундированих, юнаків гнали під кулі, де вони ставали легкою здобиччю ворога. Призивали у сорок четвертому, після того, як повтікали німці. І майже всі, кого забрали до війська, загинули того ж таки року:

Андрусяк Василь – 1944
Андрусяк Іван – 1944
Андрусяк Микола – 1944
Гайдичук Михайло – 1944

Андрусяк Іван – 1944
Євчук Григорій – 1944
Курилюк Юрій – 1944
Малярчук Михайло – 1944
Масевич Ілля – 1944
Масевич Федір – 1944
Остафійчук Михайло – 1944
Остафійчук Олексій – 1944
Осадчук Олексій – 1944
Остафійчук Микола – 1944
Паньків Михайло – 1944
Паньків Федір – 1944
Семенчук Михайло – 1944
Семенюк Олексій – 1944
Андрусяк Іван – 1944
Дронюк Микола – 1944
Драгомаца Михайло – 1945
Марчук Михайло – 1944
Лалак Іван – 1945
Драгомаца Михайло – 1944
Малярчук Михайло – 1945
Масевич Дмитро – 1945
Осадчук Олексій – 1945
Остафійчук Петро – 1945
Остафійчук Василь – 1945
Павлюк Іван – 1945
Семенчук Микола – 1945
Яремчук Іван – 1945
Семенюк Федір – 1944
Яремчук Михайло – 1944
Редчук Микола – 1944
Москалюк Дмитро – 1944
Гайдичук Іван – 1944
Грижак Михайло – 1944
Сенькевич Іван – 1944
Левицький Степан – 1944
Паньків Микола – 1944
Семенчук Іван – 1945
Лалак Микола – 1944
Юрчук Михайло – 1944
Семенчук Юрій – 1944
Стефанюк Дмитро – 1944
Семенчук Юрій – 1944
Юрчук Іван – 1944
Яремчук Михайло – 1944
Сенкевич Олексій – 1944
Фуць Іван – 1944

Остафійчук Іван – 1944
Остафійчук Петро – 1944
Сенкевич Олексій – 1945
Малярчук Іван – 1945
Григорчук Микола – 1944
Семенчук Іван – 1945
Андрусак Василь – 1945
Малярчук Михайло – 1945
Малярчук Іван – 1944
Паньків Дмитро – 1945
Григорчук Андрій – 1945
Яремчук Петро – 1944
Мартинюк Федір – 1944
Середа Микола – 1944
Семенчук Іван – 1944

Біда, як той казав, ходить протореними стежками. Хвороба звалила мене, ще тяжче заслаб чоловік. Сім місяців пролежав в обласній лікарні між життям і смертю. І хто знає, чи не залишилася б удовою, якби не його сильна воля. Та ще поміч людська. Помагали, чим могли люди добрі. І я відривала від себе останнє – возила недужому сметану, масло, яйця. По два рази на тиждень до Станіслава їздила. Чоловіка вилікувала і сама з Божою поміччю трохи підлікувалася. Багато нам допоміг лікар із Городенки – Косович. Що то вже за добра була людина. Мало того, що аж із Городенки приїздив лікувати нас, ще й ліки безкоштовно привозив.

Одужали обоє трохи та й знову до роботи. Жити треба. Удень заробляємо трудовні в колгоспі, вночі чоловік гуляє лядою, аби ткацтвом трохи підробити, а я вишиваю, теж якийсь гріш перепадає. Капарили страшно. Чоловік ніколи не кривив душею, не визнавав підлабузництва. Гострий на слово і швидкий на дію, не раз мався від колгоспних посіпак. Лише десь щось у селі трапиться, як його вже тягнуть на розправу. Він ніколи нікому не ліз до очей, але й свого ніде не попускав. Частенько приходив додому в пошматованій одежі і з синяками. З роботи виганяли чи не щомісяця. Але виганяли з одної, брали на іншу, бо робітник добрий. Нерідко викликали його до різних органів, адже сексоти мусили відробляти свої срібняки. «Весело» нам жилося.

Пережили ми з чоловіком багато. Померла маленька донечка, я заслабла – думала, що не переживу. Аж через десять років знайшлася у нас друга дівчинка. Синові вже було одинадцять. Поховала сестру Марію, маму, брата Миколу. Ціле життя пропрацювала в колгоспі. Дожили з чоловіком до пенсії. Вивели дітей у люди. Чоловік ще столярює потрохи, хоч і здоров'я не має. Я коло хати більше. Живемо вже дітьми, внуками. Просимо Бога, аби спокій на землі, аби не повторилися ті лихоліття.

Часи змінилися. Нас і таких, як ми, стали визнавати за людей. Викликали і чоловіка, і мене на розпити, щоб реабілітувати.

Не потребую жодної реабілітації. Не хочу судів-пересудів. Не визнаю жодного суду, окрім Господа та рідного народу. Безгрішна перед Богом і в діяннях, і в помислах. І перед народом без вини.

Реабілітація? Відпуск гріхів за життя? Хто їх відпускає? Задля чого? Пільги? Без потреби вони мені. Всі рівні перед Всевишнім. І привілей у всіх один – жити людиною і померти нею.

...А нам треба правди, бо в правді краса,
І Божої ласки для всіх і для вся.
Ми маєм Шевченка, і Стуса, й Драча,
Їх голос скликає: «Не тратьте і дня».
    Чуже пошануй, а своє так люби,
    Щоби дивувались народи-брати.
    Не хочемо йти ні до кого з мечем,
    Ми друзів вітаєм святим калачем.
Розриті могили народ вознесе,
Щоб знати від кого хто згинув і де;
Від зрадника-брата, від німця в бою?
Від вас, сталіністи, у нічку грізну!
    Великий гріх – помста.
    Чи прощено всім
    За муки, розлуки, що несли в наш дім,
    За голод і холод в далеких краю,
    За зганьблену долю, за юність гірку?
Сьогодні із Богом нам треба життя,
Щоб мама до церкви водила дитя.
Збудім милосердя, гуртом поможім.
Єднаймося, любімся, бо час вже наспів...